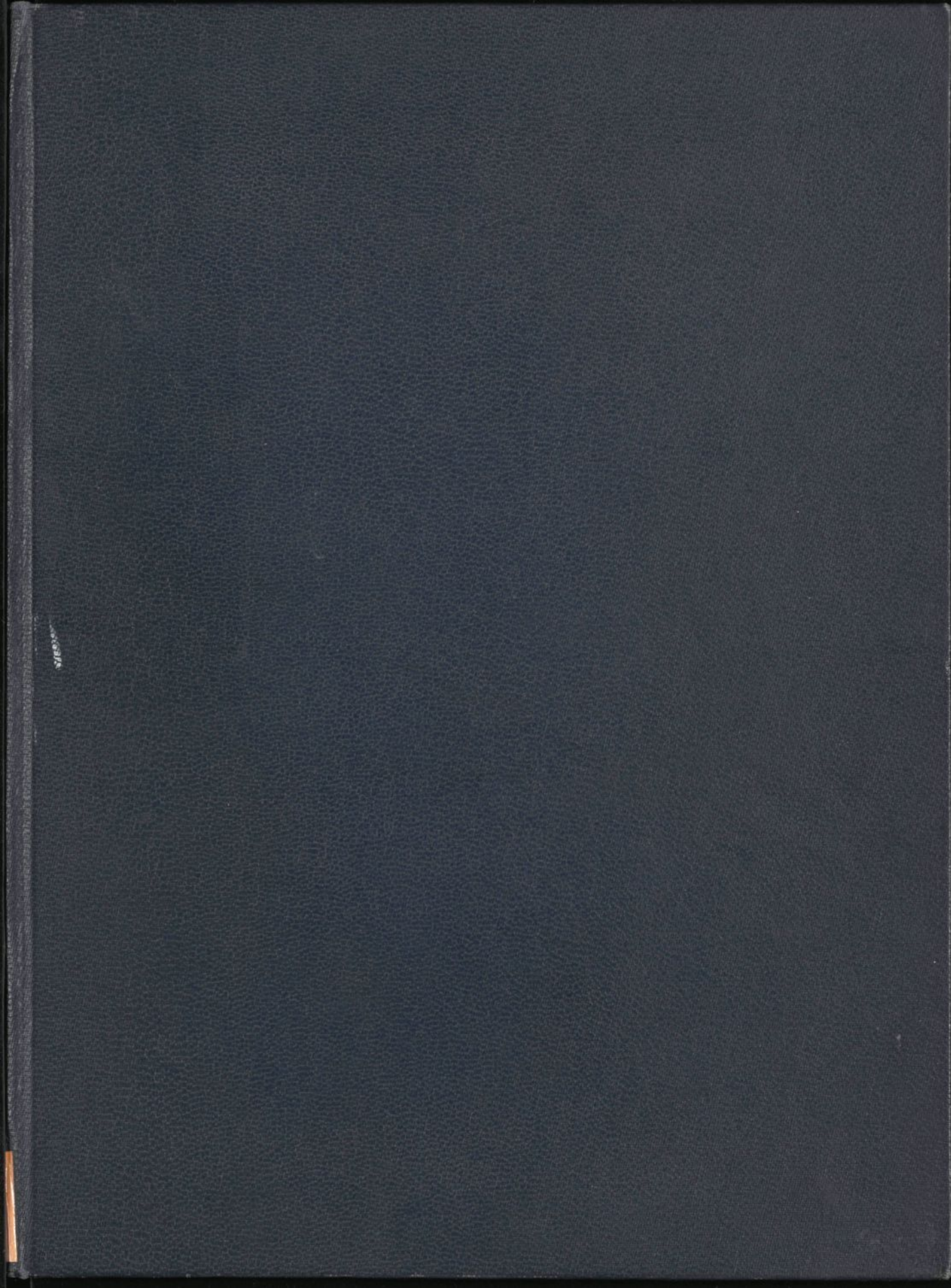

MIJN INDISCHE REIS

20/1'32

M
GED

IB KOTHA GEDE 21/4 20

09

20/1'32

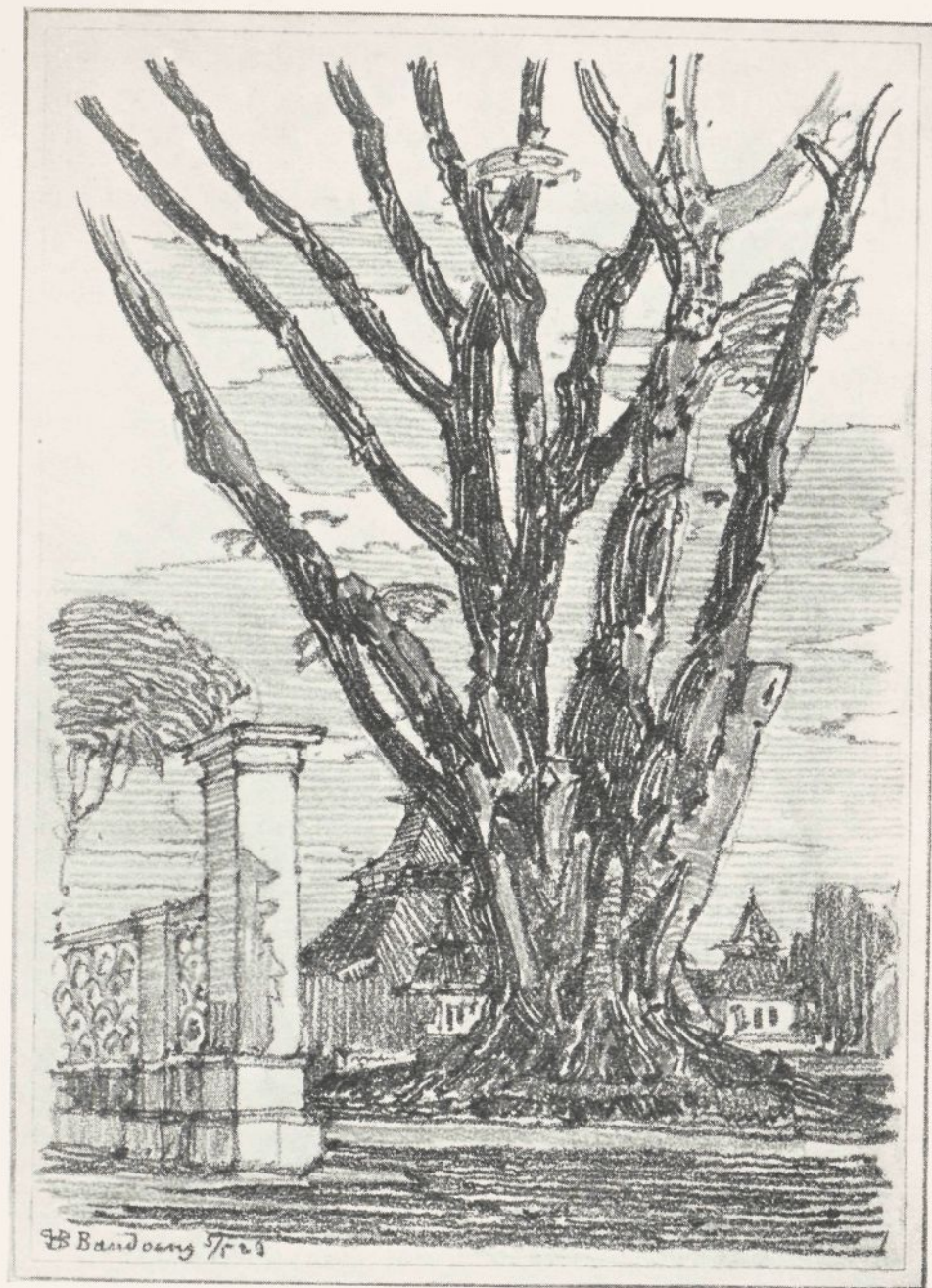
H. P. BERLAGE
MIJN INDISCHE REIS
GEDACHTEN OVER CULTUUR EN KUNST

MET 36 REPRODUCTIES
NAAR TEEKENINGEN
VAN DEN SCHRIJVER

W. L. & J. BRUSSE'S
UITGEVERSMAATSCHAPPIJ N.V.
ROTTERDAM 1931

0937 3226

2. BANDOENG

WARINGIN

WOENSDAG 28 FEBRUARI

SMIDDAGS te vijf uur verliet de Grotius, die mij van Genua naar Tandjong Priok zou brengen, den Hollandschen steiger. Wij werden uitgeleid door een citer- en mandoline-orkestje van jonge Italiaantjes, die van de muziek blijkbaar een minder nauwgezette 'opvatting' hadden dan van de soldi, die hun met een welwillend applaus van uit 'den Hooge' werden toegeworpen.

La Superba, in het dalende zonlicht van een verrukkenden dag der vroege lente, opgestapeld achter de kleurrijke warreling van het havenbedrijf, schoof langzamerhand weg. Na een uur werd nog alleen maar zee gezien, en na nog een uur luidde de bel, het sein tot toestrooming naar de eetzaal, en de wederzijdsche kennismaking der naar elkaar nieuwsgierige passagiers.

Het viel mij moeielijk te gelooven nu werkelijk op reis te zijn naar het Oosten, aan de vervulling van een wensch, wel altijd gekweekt, maar niet bereikbaar geacht. Want onwillekeurig worden toch de gedachten van den bewoner der landen met de koele intellectueele atmosfeer, getrokken in de richting naar een plantengroei van palmen en ceders, wier zwoele schaduw de oudste beschavingen heeft gekoesterd, en de verbeelding van den Westerling geprikkeld. Vanwaar dan dat juist de Westersche kunstenaar, slechts bij uitzondering, den drang gevoelt naar het 'wonderland', een drang die zelfs geringer blijkt dan in oude tijden?

Want dat 'men' er niet zou kunnen schilderen, zooals schilders, die er nooit geweest zijn, mij wel eens verzekerden, geloof ik niet meer. En dat de peilschaal der Westersche beschaving er lager zou staan, dan in Europa, zooals mij werd voorspeld, bij de te verwachten geringe belangstelling voor mijn voordrachten, evenmin. En dat dank zij voornamelijk den invloed der Europeesche vrouw, die langzamerhand in groot aantal Indië heeft bevolkt. Zouden dan toch, nu de reis erheen zoo gemakkelijk is, tijd- en geldverlies de beide remmende factoren zijn?

Waarschijnlijk wel. Want blijkbaar wordt bij een bezoek aan de tropen aan een 'geestelijke' winst niet gedacht. Deze mentaliteit werd mij o. a. duidelijk bij het eerste samenzijn met eenige jonge collega's, die van mijn plan hoorend, zich hadden afgevraagd 'wat of ik eigenlijk in Indië kwam doen'. Deze houding, die ongetwijfeld het aller-eerst aan geldelijk voordeel doet denken, maar die ik hun, als niet zoo bedoeld, gaarne vergeef, is inderdaad die van den Westerschen com-

mis-voyageur. Want een reis, uitsluitend uit belangstelling, vooral naar verre landen heeft immers, zonder een direct berekenbaar nut, geen zin!

Ik zou zelfs, om de volledigheid der zeevaart, van haven tot haven, het liefst de reis van Amsterdam uit zijn begonnen. Maar de winst aan tijd gold ook voor mij.

Zoo spoorde ik dan op een zonnigen lentedag door Frankrijk en Zwitserland, met een nog besneeuwden Gothard, naar Milaan, om nog eens een indruk te krijgen van de zoo beroemde cathedraal. Maar de barometer mijner bewondering, die bij mijn laatste bezoek, bijna een halve eeuw geleden, op mooi weer stond, daalde nu plotseling tot beneden veranderlijk. Ik was toen jong, dus nog niet behebt met het kritisch pedante onderscheidingsvermogen, en graag bewonderend wat iedereen bewondert, wat kunstvaardig is en er 'uitvalt'.

Maar nu, hoewel met volledige waardeering voor de technisch magistrale fioelen, wonderen van sculpturale verbeelding, begon ik inderdaad iets te begrijpen van de parodiale visie op het 'marmeren stekelvarken'.

Maar de ruimte vergoedt daartegenover alles. Daarin is de tegenstelling tusschen Noord en Zuid opgeheven tot een verheven eenheid van ruimtelijke bevrijding. Want het eenzijdig vertikalisme der middeleeuwsche pijlers, met de ruimtevernauwing, is hier overgegaan naar de harmonische verhouding der klassieke zuilengalerij, met de ruimte-verwijding.

Ik wachtte ook niet tot middernacht, als al de witte heiligen van hun postamenten naar beneden komen om met de bezoekers van het maanlicht-bestraalde plein te gaan wandelen. Dit spreekt me wel. Want ik had graag dezelfde verhalen aangehoord, die zij indertijd ook Heine hebben toegefluisterd. Maar ik wilde 's avonds Genua nog bereiken, om het voorrecht te hebben, weer eens in een Italiaansche stad te kunnen slenteren. Want ik was onzakelijk vroeg, omdat bij de dreigende spoorwegstaking het reisbureau mij had aangeraden, een dag eerder af te reizen. En men siddert bij de gedachte aan de mogelijkheid de boot te missen.

Een geheel dag, en den halven volgenden, dwaalde ik tusschen de paleizen van de oude Dogenstad, met den vrijen kijk in de bekolomde vestibules en binnenplaatsen; door de havenwaarts leidende straten en stegen, met allerlei architectonische verrassingen, en langs de nieuwe boulevards der bovenstad, met de grandiose uitzichten tot aan de 'furchtbare Horizontale' der Middellandsche zee. Al boeme-

lend sloeg het eindelijk vier uur, het oogenblik, waarop met fatsoen het naar zich toehalende handgebaar kon worden toegepast, en 'vet-tura' geroepen, om mij 'al vapore Olandese' te laten brengen.

De valreep werd geheschen, de touwen werden losgemaakt en de statige afvaart begon, het ontroerende oogenblik, dat het begin van een lange reis deed beseffen.

1 MAART

De eerste ochtend aan boord wordt gebruikt voor de 'studie' van het schip. Het duurt eenigen tijd alvorens de 'naaste' weg wordt gevonden van de 'hut' naar eet- en conversatiezaal, die op verschillend niveau zijn gelegen; en verder naar één van de honderden deuren in de lange gangen, die o. a. toegang geven tot badkamer, of kapperssalon, en vooral ook tot de wachtkamer van den dokter, die men waarschijnlijk ook wel eens zal binnengaan.

Maar bovendien heeft die 'studie' voor een architect nog meer belang, dan voor den 'ruimtelijk' niet zoo kritisch aangelegden passagier. Want op de vertrekken van het hotel, waarin het reizend publiek gedwongen wordt te wonen, hetzij dit staat op het land, of drijft op het water, wordt meestal een al te kunstvaardige hand losgelaten. Daarbij komt dat de concurrentie, de aesthetische tyran 'a priori', tot een weelderige behandeling dwingt; beide factoren, die voor den kritiekloozen reiziger aanlokkelijk, maar voor anders begaafden een kwelling kunnen zijn.

De booten van de Nederland maken daarop een niet genoeg te prijzen uitzondering. Want deze zijn alle betimmerd (het is jammer, dat onze taal geen woord heeft voor een wijder begrip) door Lion Cachet, ten voorbeeld, nu reeds jaren geleden, gesteld aan die groote ondernemingen, die nog altijd niet overtuigd zijn van de zedelijke plicht, de eersten onzer kunstenaars van het ambacht aan hun bedrijf te verbinden.

De buitengewoon begaafde hand van Cachet, den veelzijdigen toepasser van alle mogelijke technieken, den edelen versierder van alle mogelijke materialen, die het eigenlijk plastische deel van zijn werk liet uitvoeren door den beeldhouwer Zijl, is dadelijk herkenbaar. Zij openbaart zich in eet- en conversatiezaal aan de besneden stijlen, aan de betimmering met lederen paneelen, waarin een Oostersch ornament op effen grond werd gedrukt, en aan de variant van intarsia in rook- en speelsalon.

De lantaarn van de eetzaal heeft een mozaik van gekleurd glas, op een zoldering met tusschenbintsche vullingen van een doorlopend

incrustapatroon, terwijl de vloeren zijn geparketteerd of met rubber belegd.

Het merkwaardige talent van Zijl openbaart zich het sterkst en ook het sympathiekst aan de geestige dierfiguurtjes, die geen ander hem nadoet, van beren en olifantjes aan trappalen en meubelstijlen, aan kapiteelen en friezen. Want aanvechtbaar is het naturalisme der bronzen reliefs terzijde van de trap, van admiralen en van de tocht naar Chattam, naar de daarvan bekende schilderij.

Welk een verschil van opvatting met het klassieke karakter der oude betimmeringen, waarbij meestal het eenigszins dwaze geval zich vertoont van een 'statische' zuilenarchitectuur, die voortdurend in labiel evenwicht verkeert.

En toch rijst bij de snelle technische ontwikkeling van dezen tijd de overtuiging, dat ook zulk een scheepsinterieur nog geen einddoel kan, maar ook niet mag zijn. Want met alle erkenning voor de rijke verbeelding van Cachet, die van elk onderdeel een kunstwerk weet te maken, wordt toch het verband gemist met de majesteit van het moderne schip. Het geheel is niet 'groot gezien'. De eindigheid dezer vertrekken 'doet het niet' tegenover de 'oneindigheid' van den Oceaan; maar het scheepsgevaarte wel, al is dit zelf in die oneindigheid evenmin iets meer dan een oneindig kleine grootheid. Ook het gebergte verdraagt slechts het groote der algemeenheid.

Hier staan we midden in het stijlprobleem. Want het karakter dier vertrekken met de nietige bijzonderheden van het persoonlijk kunstige eener gewone huiselijke salon, staat in scherpe tegenstelling tot den machtigen bouw van het moderne schip, met de grootsche bijzonderheden der algemeene techniek. De stijl van den scheepsromp is niet dezelfde als die der betimmering, dat wel het geval was bij het magistrale zeekasteel uit vroeger tijd, eveneens een wonder van scheepsbouwkunst. Techniek en kunstvorm, de eigenschap van grooten stijl, waren één. Vandaar ook die prachtige verschijning, dat uithoudingsvermogen tegenover het element der eeuwigheid.

Maar zie nu het verschil tusschen beide scheepsvormen, dat zich in den kunstvorm openbaart. Want evenmin als wij nog onze kanonnen of geweren 'versieren', dat ook een dwaasheid zou zijn, versieren wij ook niet meer onze schepen en alle andere vervoermiddelen. De techniek zonder meer heeft den kunstvorm uitgeschakeld. Het bijzondere en het algemeene, de eigenschap van het kunstwerk, heeft plaats gemaakt voor het uitsluitend algemeene. Alleen het karakter van de hut, dat geen weelderig slaapvertrekje van een landhuis is geworden,

verwerkelijk met haar technisch aesthetische 'efficiency', en dit woord liefst met al haar nuchterheid opgevat, beter het karakter eener scheepsbetimmering dan de gezelschapszalen.

Want er is geen continuïteit van stijl, zooals zich die in een gebouw openbaart. Hieruit blijkt, dat de ontwikkelingsgang naar het moderne scheepsinterieur nog in het traditioneele beginstadium verkeert. Want de 'kunstvorm' moet zich nog ontworstelen aan de mazen van het al te individueele net, om zich aan te passen aan de bevrijdende ruimte der algemeenheid 1).

En dat is nog met alle verkeersmiddelen het geval. Hun 'ambachtelijke' vervaardiging zal zich gaan ontwikkelen tot een uitsluitend machinaal technische; want de uitvinding van den motor heeft den beslissenden stoot gegeven tot het inzicht, dat er aan automobiël noch vliegmachine, met hun razend snelheidsdoel, plaats is voor eenige 'verfijning' volgens ouderwetsch begrip. En naar dat voorbeeld zal nu ook een gelijkgestemde verandering volgen van het spoorwegrijtuig der 'luxé treinen', omdat het boudoirachtige karakter der tegenwoordige coupé zich principieel verzet tegen het wezen van het rijtuig zelf. Het is zelfs onbegrijpelijk, dat de 'hygiëne' al niet veel eerder een vereenvoudiging daarvan heeft geëischt, om van de aesthetische vormen kleurbehandeling nu maar te zwijgen 2).

Het was daarom goed gezien, dat juist de Indische spoorwegmaatschappij door Penaat een 'eetwagen' liet 'inrichten', omdat daarvoor, als van zelf, een minder 'zwoele' behandeling was aangewezen. Maar de techniek van het verkeerswezen is niet de eenige, die in een voortdurend zich versnellend tempo de machinale werkwijze propageert. Zij is maar een onderdeel van de algemeene techniek, die onmiskenbaar bezig is zich volledig te vermechaniseeren, met de ontwijfelbare erkenning, dat in den tijd die komen gaat, de vervaardiging van alle gebruiksvoorwerpen door de machine zal gebeuren. En dat beteekent tenslotte de 'ambachtelijke vermechaniseering' van het geheele bouwbedrijf, omdat het bouwwerk zelf, zelfs in zijn hoogste openbaring, niet anders is dan een 'gebruiksvoorwerp'.

En dit leidt voor velen naar een niet zeer blijmoedig verschieet. Want het eigenlijke 'kunstambacht', zooals men dat vroeger begreep, zal dan zijn opgeheven. Het handwerk heeft reeds afgedaan. Het ge-

1) Ik verwijs hier naar: De Sierkunst op Nederlandsche Passagiersschepen door Ir. S. van Ravesteijn in de serie 'De Toegepaste Kunsten in Nederland'.

2) De Directie der H. IJ. S. M. heeft nu reeds jaren geleden enkele wagens door kunstenaars laten versieren.

bruiksvoorwerp der toekomst zal dus in dien zin geen 'kunstwerk' meer zijn, wanneer ten minste aan de machine elke mogelijkheid tot kunstvoortbrenging wordt ontzegd. En hiermee is het punt aange- roerd van een diepgaand meeningsverschil, dat vooral bij de kunstenaars der 'vrije kunsten' blijkt te bestaan, die de kunst in haar algemeenheid vanuit de schilderij of het beeld beschouwen. Want wanneer binnen dien gezichtskring, en terecht, ook het eenmaal zoo prachtige 'handwerk' wordt getrokken, dan wordt niet bedacht dat de machine, d. i. het min of meer geperfectioneerde 'werktuig', daaraan ook altijd deel heeft gehad. En ziedaar het misverstand; omdat dan de vraag zich opdringt, wat onder een machine en wat onder kunst moet worden verstaan. Want in dit geval wordt het middel voor het doel aangezien, met het noodlottig gevolg, dat alleen het 'stoomwerktuig' als een machine, dus als de uitsluitende vijand der schoonheid wordt beschouwd. En dat, omdat zij in een snel tempo een massaproduct weet te maken.

Bovendien liet het kapitalisme, daarbij geholpen door een kunstloozen tijd, zich niet de kans ontgaan met dit middel 'de markt' te veroveren. Men zag niet in, dat niet de machine, maar haar leiders schuldig stonden aan den dood van het schoone gebruiksvoorwerp. Nooit is immers het 'wat', maar het 'hoe', beslissend. Men vergat, om het nogeens te zeggen, dat de mensch altijd de machine heeft gebruikt om een 'kunstvoorwerp' te maken, en haar daarom altijd zooveel mogelijk heeft geperfectioneerd.

In de groote kunsttijdperken was er zelfs een streven naar een zoo zuiver mogelijk fabrikaat (wij zouden zeggen, 'als ware het met de machine gedaan') juist om de onvolkomenheden der techniek te overwinnen. Dit 'machinale' misverstand heeft zelfs het inzicht der groote voorgangers in de moderne kunstbeweging vertroebeld, als een spontane uiting tegen den 'zich vermaterialiseerenden tijd'. Want hun haat tegen de machine was a priori sterker, dan het verstandelijk inzicht in haar aesthetische mogelijkheden bij 'kunstzinnige' leiding. Toch kwam Ruskin ten slotte zelf tot de erkenning, dat 'wanneer door kooplieden en industrieelen, die de markt beheerschen, slechts de eerezucht en de plicht in hun volle grootheid werden begrepen, ook de markt ten bate van allen te brengen', de kunst en industrie van Europa de tijden van hun hoogsten bloei nog konden verwachten.

Maar zelfs de kunstenaars van het ambacht twijfelen nog, hetgeen in zoover onbegrijpelijk is, omdat daardoor de 'vertwijfeling' aan hun eigen toekomst wordt gewekt.

Neen! Wanneer men aan de machine elke mogelijkheid tot kunstvoortbrenging ontzegt, dan blijft er niets anders over dan de scheiding te behouden tusschen 'kunst en geen kunst', en alleen de schilderij en het beeld als kunstwerken te beschouwen. Hetgeen ten slotte te aanvaarden is, omdat de 'zaak' dan zuiver principieel wordt gesteld. Maar dan zal voor alle werken der technische 'kunsten', dus ook voor die der architectuur, nog wel, en terecht, de 'moeder aller kunsten' genoemd, de illusie van het algemeen benijde 'kunstenaarschap' vervallen, en voor hun scheppers de titel van 'kunstenaar' niet meer gelden. Maar is dat ten slotte zoo erg? What is in a name? Daar staat tegenover, dat de laatste halve eeuw ons het inzicht heeft gebracht, dat, wat de nieuwe tijd aanvankelijk als 'machinale kunst' deed zien, werd gemaakt door den fabrikant, die uitsluitend verantwoordelijk blijft voor het product, dat hij met de 'onbeheerschte' machine heeft gemaakt. En met dat uitzicht juist van 'onbeheerschttheid', hebben wij leeren beseffen, dat er ook een machinale schoonheid bestaat, en zelfs een zeer schoone; het komt er slechts op aan, zooals bij de toepassing van alle 'werktuigen', deze tot verbeelding te wekken¹⁾. Maar is dat dan niet meer het werk van 'den kunstenaar'?

1 MAART (VERVOLG)

Een lange zeereis schept dadelijk de behoefte aan een praktische dagverdeeling, hetgeen zeggen wil, zich ook nog met iets verstandigs bezig te houden. Want aan boord is luieren regel, werken volstrekt uitzondering, zoo niet onmogelijk. In elk geval is daartoe eenige zelfdiscipline noodig.

Ik had mij vast voorgenomen althans eenige studie te maken van de Hindoe-Javaansche monumenten, een onderdeel van de 'geschiedenis der bouwkunst', waarin een Westersch architect gewoonlijk maar weinig belang stelt.

De 'standaardwerken' over kunstgeschiedenis geven trouwens daartoe aanleiding. Want zoo al, dan wordt daarin met een zeldzame oppervlakkigheid, om niet te zeggen geringschatting, in een paar bladzijden het geheele Oosten behandeld: 'comme si rien n'était.'

Van een inzicht in den innigen samenhang van Oost en West, vermoedelijk zelfs sedert het begin aller cultuur, blijkt niets. Ter bestudeering der Oostersche kunst blijft men aangewezen op afzonderlijke studies, die zich dan weer uitsluitend tot gene zijde beperken. Op een

¹⁾ Zie 'Inleiding tot de kennis van de ontwikkeling der Toegepaste Kunst. Een Cultuurstudie' door Dr. H. P. Berlage.

synthetische beschouwing, hoe juist de kunst, zoowel in haar algemeenheid als in haar verbijzondering, alle volken bindt, wordt nog gewacht.

En dan vond ik het noodzakelijk althans eenige kennis te nemen van de Maleische taal, al was het alleen maar om den voorbeeldig bedienenden 'hutjongen' met eenige vriendelijke woorden te kunnen toespreken. Want, hoewel volgens den rasechten Indo-Europeaan, daarin reeds vóórgedaan 'ende desespereert niet' door Coen, een dergelijke tegemoetkoming niet alleen niet noodig, maar zelfs ongewenscht is, vond ik dit als 'naive baar', min of meer 'hondsch'. Deze baar was intusschen niet meer zoo naïef om niet te begrijpen waar deze minachting voor den inlander, waaraan volgens deze autoriteiten toch niets deugt, vandaan kwam. En ik dacht alweer aan het 'wat' en het 'hoe', want welk mensch ter wereld is ongevoelig voor een vriendelijke bejegening?

En dan voelde ik de behoefte reeds aan boord met een 'reisschets' te beginnen in de enthousiaste overtuiging, dat de machine zich juist daar, waar nog geen modern kunstenaar aan het werk is geweest, in al haar grootschheid openbaart. Want, hoewel de scheepsbouwmeester niet de bedoeling heeft van zijn schip een 'kunstwerk' te maken, vermag toch de 'verwerkelijking van het begrip' zonder meer een schoonheidsontroering te wekken. Daardoor ontstaat immers bij den kunstenaar de drang tot verwerkelijking 'zijner idee' 1).

2 MAART

Het weer is zonnig en warm als op een mooien zomerdag in het Noorden, en de zee begint haar kleurige bewegelijkheid te openbaren. Zij is 's morgens blauw en 's middags groen, terwijl zij haar 'andere' bewegelijkheid niet doet gevoelen. Toch trachtte ik haar eindeloze bekoring te overwinnen en het werkprogram te verwezenlijken. 's Morgens 'doe ik wat' aan Hindoe-Javaansche kunst, waarvoor ik een paar studieboekjes heb meegenomen, en ook wat aan het Maleisch, bij een vriendelijk passagier, die zich onbaatzuchtig daarvoor als leermeester had aangemeld. Maar ik bemerk al heel gauw het daarin niet ver te zullen brengen, zelfs niet met behulp van het bekende bruine boekje. Mijn zelfkennis, althans wat dat betreft, had mij dit trouwens reeds doen vermoeden; want met een slecht geheugen is ook het aanleeren van een vrijwel regellooze taal nog bezwaarlijk.

We waren gisteren avond de Stromboli gepasseerd, die ternauwer-

1) Zie 'Schoonheid in Samenleving' door Dr. H. P. Berlage.

nood zijn vurig karakter vertoonde; terwijl de opkomende maan ons voorbereidde op het verrukkelijke droomspel van een vaart door de straat van Messina. Zelfs de Etna was even zichtbaar, en het zilveren glanslicht deed de zuidelijke schoonheid harer begroeide hellingen vermoeden. Toen dacht ik aan het heerlijk Italiaansche zigeunerleven in de jaren der jeugd, aan een reis door Sicilië, en aan een der gelukkigste uren doorleefd in de schaduw van den Concordiatempel te Agrigentum.

3 MAART

Na gisteren voorbij Kreta te zijn gevaren, het interessante eiland der oudheid, waar zoovele archeologische ontdekkingen werden gedaan, kwamen wij van avond tegen zeven uur te Port-Said, de beruchte stad op den zelfkant van Europa en Afrika. Het was al donker, dus te laat om nog op de pier de zon te zien ondergaan achter het standbeeld van De Lesseps.

Toch gaat men aan wal, uit nieuwsgierigheid naar het eerste Oostersche stadsbeeld, zoowel als om de zwarte dekverstuiving bij het kolenladen te ontvluchten. De kijklust naar straten en gebouwen, als van een leelijke tentoonstelling, is trouwens gauw bevredigd. Amusant alleen zijn de jonge bruine toovenaartjes, die de kunst verstaan om vogeltjes op geheimzinnige wijze te doen verschijnen en verdwijnen, en voor mij, met een paar Hollandsche woorden, een grooter geldstuk dan ik bedoelde alleen te doen verdwijnen.

Maar langer kijkt men naar de oorzaak der verstuiving, naar de honderden roetzwarte kerels, die bij het licht van flambouwen, de kolen sjuwen vanuit groote platte schuiten naar den buik van het schip.

Het is een spruit van het 'riool van Europa', die fantastisch wordt verlicht. Een beeld van geweldige, maar helsche schoonheid, want hij, die dat gezien heeft, heeft ook de hel gezien met zijn gestalten als van geesten, met de tragische mogelijkheid, daaruit zelfs een kennis uit jonge jaren te zien opduiken.

'Door mij gaat gij in tot de stad van ellenden
Door mij tot de smart van 't eewiglijk berouwde
Door mij waar de verdoemden doelloos wenden.

Gerechtigheid bewoog Hem, die mij bouwde
Godlijke mogendheid en liefde schreden
Te saam met wijsheid die het werk beschouwde

Voor mij stonden geen geschapenheden
Dan de eeuwge, en eeuwig is ook mijn geduren
Laat varen alle hoop, die binnen treden.' 1)

Er flitste even door mijn gedachten de vraag, waarom, nu alles machinaal gebeurt, ook dit niet?

4 MAART

Het oponthoud in een haven duurt ongeveer zes uur. Tegen elf uur zijn de kolen geladen en moet de 'markt' worden opgeruimd, die dadelijk na aanleg van het schip aan boord komt. Zij stelt zich op onder zeilen, gespannen tegen de al te groote indringerigheid van het kolengruis, onder aanprijzing, gelukkig zonder de daarbij verwachte gebaren en uitroepen, want daarvoor is de Oosterling te voornaam, aan de liefhebbers van 'antiquiteiten' en allerlei 'Oostersche' voorwerpen. De spuiten gaan aan het werk om de zwarte viezig-vette laag, die zich over alles heeft gespreid, weg te spoelen. En na die herrie zet het schip zich tegen middernacht weer in beweging voor de vaart door het Suezkanaal.

De plotselinge overgang der schelle drukte van het banale naar de zachte stilte van het verhevene, is te machtig; de ontroering te hevig van een maannacht over de woestijn, met de schittering van een sterrenhemel boven de zwoele Oostersche sfeer, en de gewijde stilte der ontzaggelijke ruimte van twee oneindigheden in een violet verzilverd licht.

En welk een verwonderlijke samengang van het groote menschenwerk met de natuur, van de geweldige lijnenstrakheid van het water met de geweldige vlakkenstrakheid van het zand. Hier is elke gedachte aan iets bijkomstigs verdwenen. Men gaat de bouwers der pyramiden begrijpen.

Ik kan niet nalaten hier aan te halen, wat Keyserling daarover in zijn prachtig reisdagboek schrijft.

'De zoele wind, die hier waait, werkt geweldig op mijn verbeeldingskracht. In den blauw-gauwen maannacht schijnt de violetkleurige woestijn over alle horizonnen heen te grijpen. Boven mij, in duizelingwekkende hoogte, veel hooger dan ik vroeger ooit zag, cirkelen blinkend de sterren, en eerst hoog boven deze welft zich het firmament.

Ongeloofwaardig wijd schijnt mij de ruimte, bijna in het onruimtelijke over te gaan. Een soort van 'horror vacui' komt over mij; het is of deze doode wereld om leven schreeuwt.

1) Uit de Dantevertaling van Albert Verwey.

In deze natuur past het geweldige menschenwerk, het rechtlijnige Suezkanaal, dat de woestijn op zulk een wreede wijze doorbreekt, verwonderlijk goed. Ook dat is een product van willekeur, een noodlot van overheerschende macht, aan de woestijn opgedrongen. Hier heeft de mensch waarachtig in Gods geest geschapen.'

Ik sta uren op de brug, tot mij de slaap overvalt. Ik verlang naar mijn hut en voelde den wensch opkomen niet meer te ontwaken. Toch bleef ik nog lang droomend denken over de waarde van alle menschenwerk in het aangezicht der eeuwigheid.

De maan staat hoog in 't ruimteloos gewelf
En in haar licht 't heer der ontelbre zonnen.
Op aarde is ook d'oneindigheid begonnen,
Die d'eerste spant tot het oneindige zelf.

Het violet met zilver saamgeronnen
Doortrilt de sfeer. In ruimte-schittering
Wordt één het al, waarin vervaagt elk ding.
't Verhevene bleef menschen onverzonnen.

5 MAART

Wat een verrukkelijke vaart ook bij dag. Het landschap, dat als een beweegbaar achterdoek op het tooneel voorbijglijdt, dwingt tot ontzag. Het is van een grootheid, waar tegenover zelfs die van het hooggebergte zwijgt.

De palmboom, de karakteristieke boom van het Oosten, verschijnt hiér als eenling, en dáár groepsgewijs bij een bouwsel, ter aanduiding van de enkele vochtige plaatsen in het dorre steenachtige zand. De oevers van het kanaal zijn onbebouwd. Alleen op bepaalde afstanden staan de villaachtige 'stations', met enkele dienstwoningen, in een weelderigen tuin. In het station aan het wijde Bittermeer voorbij Ismaila, waarachter het verschietend gebergte met zonsondergangen van gloeiend violet en geel en blauw, zou ik willen wonen.

Geen andere figuratie op het land dan de pikzwarte werkers aan het kanaal, en enkele kameelen, rustend in de oase van een palmboschje, of dravend met hun ruiters langs den oever; en geen andere op het water dan enkele vrachtschuiten met verticaal opstaande voorsteven en hooge mast, waaraan een lange schuingerichte bamboe met zeil. Zij vervoeren de basaltblokken voor de overbekleding van het kanaal, dat wordt verbreed. Tegen den avond zijn wij te Suez.

6 MAART

In het nog nauwe gedeelte van de Roode zee wordt men aan de Bijbelsche geschiedenis herinnerd, omdat de plaats wordt aangewezen, waar 'de wateren ter zijde weken', en volgens latere geologische onderzoekingen, de doortocht der Israëlieten inderdaad kan hebben plaats gehad. Want daar is een ondiepte van oever tot oever, die bij buitengewoon lagen waterstand, misschien wel als overgangsdijk, kan hebben gediend. En de Sinia is zichtbaar.

De naam Roode zee is niet goed te rijmen met haar blauwe kleur, een kobalt, zooals van den Indischen Oceaan, in tegenstelling met het donkere ultramarijn van de Middellandsche Zee. Maar ik meen, dat die naam is ontleend aan de roestachtige kleur van het omsluitende gebergte.

Het is nu dadelijk veel warmer; het klimaat van het Oosten wordt voelbaar. De eerste witte pakjes verschijnen; de terugkeerende oudgasten gaan 'tropisch doen'. De avonden beginnen tegen zes uur 'in te vallen', hetgeen aandoet of dan plotseling een sluier van den hemel daalt en zich over alles spreidt. De nachtschaduwen zijn koolzwart, veel zwarter dan ooit in het Noorden.

7 MAART

Het weer blijft mooi, de zee is voortdurend kalm; wij glijden naar Indië.

Er is kinderfeest aan boord, waarvoor reeds eenige dagen van te voren werd gecollecteerd. Dek en tuigage zijn met vlaggen, wimpels en slingers versierd. Het wordt geopend met een rondgang onder leiding van orkest. Een openbaring van het jeugdige element, die allertroostigst aandoet. Want aan boord krijgt men de kinderen maar zelden te zien. Zij verblijven in afzonderlijke vertrekken en eten ook op een ander uur, om de moeders in de gelegenheid te stellen daarbij tegenwoordig te zijn; en aan dek is ook een bepaald gedeelte voor hen bestemd, hoewel daartegen wel eens wordt gezondigd.

Maar vandaag hebben ze, binnen de grenzen van leiding en feestreglement, vrij spel, dat ook aan de toeschouwers zonder kinderen een plezierigen dag bezorgt. Want wij leefden allen mee met de spannende oogenblikken van winnen en verliezen, zooals die zich op het kindergezichtje afteekenen. Het aardigste moment was wel de wijze waarop in een bokswedstrijd twee dappere kereltjes elkaar met den parmantigen overmoed van twee haantjes telijf gingen. Tot slot uitdeeling der prijzen onder muzikale fanfares en algemeene vreugde. En dat felkleurige beeld tegen den blauwen grond der Roode zee.

8 MAART

Het leven aan boord begint een zekere eentonigheid te krijgen. Boven deze plek der aarde moet, volgens het 'saisonmässige' program, de hemel helder zijn; vandaar dat de kapitein uit zijn humeur geraakte, toen er een paar wolkjes verschenen.

Wij naderen Perim, het boomlooze eiland, met een paar schepen in de haven en bekroond door het huis van den gouverneur. Zou Napoleon op St. Helena zich wel eenzamer hebben gevoeld dan deze gezagvoerder? De Engelschen hebben altijd het strategische talent gehad, op den aardbol belangrijke 'punten' te bezetten. Maar of hun bewoners dat wel altijd als zoodanig hebben gewaardeerd valt te betwijfelen. De dagen worden al geteld dat wij 'aan' zullen zijn, al is dat wel wat vroeg. Want er is zelfs nog een week noodig vóór Colombo, de week van den Indischen Oceaan, waarin geen land wordt gezien.

9 MAART

Het heeft vandaag even geregend, hetgeen als een historische gebeurtenis werd vermeld. Want ik vernam dat dit natuurlijkste aller natuurverschijnselen, zich in die buurt maar eenmaal in de drie jaar vertoont. Men behoefde echter nog niet te gaan schuilen, want het aantal waterdruppels was te tellen, zoodat ik betwijfelde of dit uitzonderingsgeval wel mocht meerekenen.

10 MAART

Het einde van de reis tusschen het, dàn aan bakboord, dàn aan stuurboord zichtbare en ook wel eens niet zichtbare kaal rotsige land, kaap Guardafuij was in zicht. De kapitein had beloofd 's avonds, nog vóór donker, de gevaarlijke punt van Somaliland te zullen passeeren. De vorm van de rotsmassa, fel kantig oprijzend, en gegroefd en gekleurd als een olifantshuid, herinnerde mij aan de Noordkaap, die ik alleen maar van afbeeldingen kende.

15 MAART

De Indische Oceaan is voor een zeereis misschien de allermooiste, voor welke waardeering het seizoen wel zal hebben meegewerkt. Want de maand Maart schijnt daarvoor de uitverkorene.

Het meest genoot ik in die week van de zonsondergangen, zooals men wel eens op Japansche en Chineesche prenten ziet. Hebben de Westersche kunstenaars wel ooit vermocht de natuur zoo te verbeelden, als deze meesters van de lijn?

En starend op de vorens, die het schip in het water trekt, afgewisseld door meegolvende dolfinen, en plotseling opvluchtende vliegende visschen, bewonderde ik het onbegrijpelijk seherpe vermogen, waarmee deze oosterlingen o. a. de fijnste bewegingen van den golfslag weten vast te leggen. Bij zonsondergang is de hemel aan de lichtzijde azuurblauw, waartegen roodgloeiende wolkenlierten staan. De zee violet, zelfs inktkleurig. Maar het meest wordt de verbeelding geprikkeld door het cubistisch silhouet der wolkenbanken aan den horizon, die door hun onbewegelijken stand aan de fata morgana van het een of andere „Atlantis” doen denken. En het merkwaardigste is, dat deze verschijning zich elken avond herhaalt.

16 MAART

Het was vandaag een gelukkige dag. Want het vroege ontwaken, zonder het brommend geluid van de schroef bracht, met de verrassing dezer rustige stilte, de zekerheid in de haven van Colombo te zijn aangeland; en de gauwe blik door de patrijspoort, die van het eerste gezicht op een Indische stad. Toch is dat een openbaring van landschappelijken aard, die men plotseling ondergaat, omdat de plantengroei in het Oosten alles overheerscht. Het landschap wordt er gekarakteriseerd door de plant; haar groen, en welk een groen, in alle mogelijke variëteiten is daarin beslissend. En in verband met den aard van de plant, versymboliseert zich als 't ware dat groen in de cocospalm. Want niet zoodra verlevendigen haar spitse bladen het silhouet der algemeene bebossching, of men weet in een andere wereld te zijn. Dat groen ligt over alles heen gespreid; geen stukje of topje van den ondergrond wordt zichtbaar. Het is als een deken waarin zelfs geen motgaatjes zijn te vinden. De groene kust kent ook geen overgang naar zee. De eilanden drijven als groen-boeketten op het water. Ik vat het dichterschap van Multatuli's 'gordel van smaragd.'

Bonsel schrijft in zijn 'Indienfahrt', een prachtige inleiding, aan boord genoten, tot den geheimzinnigen Indischen geest, over de heerschappij van het dier.

De schrijver ziet op zijn reis een koningstijger op een rotsplateau, monumentaal gestrekt. Dit doet hem den tijd verbeelden, toen het dier nog alleen op aarde leefde en het van nature koninklijke wezen in Indië den scepter hield omklauwd. Ik zou, met een variant daarop, deze waardigheid aan de plant willen toekennen, die als oerbegin van alle leven toch zeker het eerst-geboorterecht bezit. Door haar majesteit is zij in Indië ook inderdaad het 'andere' van het Westen. En

dat de plant, evenals het dier, een ziel bezit, zal toch geen bioloog meer durven ontkennen.

In blijden droom, zie ik 't Javaansche land
Als groen-boeket op 't blauwe water drijven,
De tropenzon behoedt haar voor verstijven;
In 't Oosten ligt het wereldrijk der plant.

Haar schaduw koelt ook elders warme lijven;
Maar ginds gaf haar natuur de mildste hand
Tot wasdom, die groeit uit naar alle kant
In zwoele sfeer, voor 't weelderigst verblijven.

Toch is zij heel der aarde koningin;
Sier van elk land, in vorm en kleur Gods Wonder.
Haar bloementooi, symbool der teerste wenschen.

Zij stond reeds aan der schepping oerbegín.
Gaaf nu dat schoon in Zuid en Oost nooit onder.
Daarvoor de pracht van winter-lente-vlonder
In Noord en West; 't al tot geluk der menschen.

En welk een genot de bevolking zich tusschen dat groen te zien bewegen. Het is al zoo dikwijls betreurd, maar het wil toch altijd weer herhaald, dat het prachtige wezen hetwelk mensch heet, door den Westerling niet meer in zijn natuurlijken staat wordt gezien. Dit is alleen nog maar mogelijk in de tropen; en niet in een paar exemplaren, als kijkspel op een tentoonstelling zooals dieren in een kooi, maar als menigte vrij in haar dagelijksch bedrijf.

De aanschouwing van de kleurenpracht der spaarzame kleeding tegen het zwartbrons der harmonische lichamen, die zich nog zonder 'bezwarende' en 'beknellende' omstandigheden kunnen bewegen, is van een zeldzame bekoring. Men krijgt van die schoonheid nooit genoeg, en vooral niet, wanneer daarop de aandacht valt, door de aanwezigheid van den Europeaan, die zich daar tusschen beweegt. Want dan wordt, door de tegenstelling verscherpt, bij hem elk gebaar tot een caricatuur, elke beweging van een belachelijke smakeloosheid. De houding van den inlander past daarom ook geheel bij die van het dier. Men ziet hun beider verwantschap, in de openbaring van den natuurlijken stijl ¹⁾. Met welk een statigheid bewegen zich de overhuifde wagens, getrokken door een tweetal zebu's, de prachtige Indische runde-

1) 'Schoonheid in samenleving' door Dr. H. P. Berlage.

ren met hun zijden huid en ontroerend melankolieken blik. Hoe vóórwereldlijk staat tegenover deze dierlijke volmaaktheid de karbouw, met zijn rose of grijze, en dun behaarde huid. En van die beweging wordt niets gehoord. De eigenschap van de drukte in het Oosten is de stilte, die van de drukte in het Westen het lawaai. Het Oosten kent nog de rhythmische beweging, den stijl als de natuurlijke eigenschap aller dingen, die zich in de kunst als uiting van cultuur verbizondert. Het Westen al lang niet meer. Vandaar het principieele conflict tusschen Oost en West, misschien in zijn scherpsten vorm. Want de Westersche invloed dreigt ook die eigenschap aan het Oosten te zullen ontnemen.

De filosofie kent al lang het onderscheid tusschen cultuur en beschaving, hetgeen door een zekere levenshouding wordt bepaald. Oswald Spengler heeft in zijn 'Untergang des Abendlandes' dit onderscheid in het middelpunt zijner beschouwing geplaatst en verklaard, dat cultuur de geestelijke eigenschap is van een volk in den aanvangstoestand zijner maatschappelijke ontwikkeling. En nu tracht Spengler te bewijzen, dat deze overgang van 'cultuurverlies' naar 'beschavingswinst', geen winst beteekent, maar integendeel den geestelijken ondergang ten gevolge heeft, zooals alle leven, onderhevig aan de kosmische wet van geboorte, leven en sterven.

Colombo heeft een paar belangrijke oude gebouwen uit den Hindoe-tijd, en nog een oud-Hollandsche wijk met een kerk, door de Engelsen met een te prijzen piëteit voor historische herinnering gespaard.

Ik maakte den eersten rit in de nieuwe omgeving naar den Boeddhistischen tempel, ter kennismaking met die categorie der bouwkunst, waarvan ik later op Java de groote schoonheid zou bewonderen. Want het exemplaar in kwestie viel ten offer aan een al te ijverige zucht tot restauratie. Het deelt dus het lot met tallooze monumenten ook in het Westen, die de 'Westersche beschaving', ik stipuleer, wel met de beste bedoeling, maar niettemin met het slechtste inzicht, voor het nageslacht heeft willen bewaren.

Het bezoek aan de Hollandsche wijk stelde ik uit tot de thuisreis, omdat ik bij het korte oponthoud uitsluitend van het verrassend nieuwe wilde genieten. En behalve dat, interesseerde mij vooral ook het karakter der van uit Europa geleide bebouwing in een Oostersche omgeving. Maar dit stemde niet blijmoedig. Want hoewel de geest van het Oosten blijkbaar fascineerend werkt op den Westerschen architect, heeft dit meestal het noodlottig gevolg, dat deze zijn kunstvaardigheid in de verwerkelijking zijner verhitte verbeelding op een

bedenklijke wijze overschat. Het minst hinderlijk zijn natuurlijk die dingen, waarbij het potlood door een ingetogen hand werd bestuurd. Maar deze zijn verreweg in de minderheid. Er bestaat helaas zooiets als een traditioneel-hindoeïstisch ornament, hetgeen den bouwmeester à costi er licht toe brengt, daaraan zijn motieven te ontleenen. Want wat is verleidelijker dan een 'kalakop' of een 'makarabeëindiging' op 'moderne' wijze te styleeren? En naast dezen architecturalen 'Tropen-Koller' is er, bij wijze van tegenstelling, een droog, witgekalkt klassicisme voor officieele gelegenheden. Want de stijl van het museum schijnt altijd nog voor kolonialen import geschikt te zijn.

19 MAART

Van morgen tegen half tien stoomden we de haven van Sabang binnen, het eerste station van Nederlandsch Indie, omlijst door een krans van bergen. We gaan aan land op vaderlandschen grond, verrast, zoover van huis het 'Hollandsch' overal te hooren. Het was het karakteristieke, maar toch ook aandoenlijke begin van de steeds stijgende verbazing over de mogelijkheid, op dien afstand, zulk een uitgestrekt rijk, vanuit het kleine land 'tusschen de Dollard en de Schelde' te regeeren.

Het oponthoud, dat langer duurt dan te Colombo, omdat ook goederen worden ingeladen, wordt gewoonlijk gebruikt voor een wandeling naar het bergmeer, onder de verrukking van de eerste kennismaking met de tropische flora. Want nu eerst zag ik van nabij, hoe in het Oosten de natuur haar stoutste verbeelding verwerkelijkt in de plant. De boomstammen hebben er een grilliger vorm dan in het Westen; en zijn ook hooger en zwaarder. De bladen en bloemen zijn er feller gekleurd en strengelen zich meer door elkaar. En dat alles groeit, omhangen en vastgegrepen door honderden soorten klimplanten, tot een oerbosch van ondoordringbare warreling. En ook zijn bewoners, de vlinders en insekten, zijn uitgegroeid tot exemplaren, zooals door het voedsel der goden in de verbeelding van Wells. Reuzenspinnen zitten in netten als zonneschermen. Duizendpooten zijn er miljoenenpooten geworden, en glazenmakers hebben vleugels als van vogels. En zoo gaat de schepping in die verhouding door. Daarbij had ik het voorrecht ook wetenschappelijk in deze wonderwereld te worden ingeleid, omdat ik de wandeling maakte met den Directeur van den Plantentuin te Buitenzorg, die van verlof naar Indië terugkeerde.

Na een uur klimmen, dat bovendien de klimatologische inwijding beteekende tot een verblijf in de tropen, hetgeen, met een dubbele ver-

scherping van den paradijstvloek, beteekent, 'dat de mensch, zelfs in het zweet zijns geheelen lichaams, alles, en dan nog alles, zal moeten doen', werd het meer bereikt.

Aan deze groene waterplas was gelegenheid tot 'landelijk zitten' vóór een Chineesche bar, met de uitnoodiging tot een dronk bier, limonade of klapperwater. Deze laatste, inderdaad lekkere drank, was niet alleen het meest in stijl met de omgeving, maar scheen ook als hygienisch geval het raadzaamst. En eindelijk liggen er bootjes om te roeien, zoodat de scènerie in niets verschilt van dergelijke rustplaatsen in een Europeesch bergland.

Op den terugweg probeerde ik de eerste schets te maken, maar het lukte nog niet. Want het toch al lastige werk, staande te teekenen, werd bovendien verzwaard door de natuurlijke bevochtiging van het papier en de ongewone omcirkeling door een bende nieuwsgierige Chineesche kinderen. Toch zij ter hunner eer gezegd, dat ze doodstil bleven kijken, een geesteshouding, die gunstig afstak tegen de Westersche. En later heb ik overal dezelfde stille belangstelling gevonden. Toch ging deze meer naar mijn persoon dan naar mijn werk. Maar het strakke staren, als naar een wonderdier, is misschien nog enerveerder dan een bewegelijke onverschilligheid.

21 MAART

De aankomst te Singapore bij mooi weer was prachtig en de zee door de vele ondiepten, verschillend gekleurd. Er zwommen schildpadden rond.

De stad zelf is niet zeer aantrekkelijk; en zelfs het anders zoo interessante ghetto der Chineezen, zooals elke Indische stad er een bezit, onbelangrijk. Want de mooie huizen der ambachtslieden van het Oosten zijn vervangen door een allerbanaalste blokbouw in den stijl der Italiaansche Renaissance. En wat een prachtige gelegenheid voor een architect met dat oude 'gegeven' een nieuwe stadswijk te bouwen. Wel werd de algemeene aanleg van het Chineesche huis behouden, met den winkel aan de straat en de woning op de verdieping. Maar het heeft den bouwmeester à costi aan de noodige verbeelding ontbroken, dit zoo mooie organisme interessant te verwerken. Welk een verschil in vorm en kleur van deze witgekalkte arkadenbouw, waaronder de winkels verscholen liggen en de saaie architectuur der verdieping, tegenover de anders zoo karakteristieke puien, de felkleurige balkons, met het prachtige ornament der balustrade van groene faience tegels, en het daar overheen springende dak met roode pannen. En aan het dak

ontbreekt ook de zoo eigenaardig ingebogen nok tusschen de typische brandgevels, die aan de tempels met drakonische beesten en allerlei andere symbolische figuren is bezet. En eindelijk bleken zelfs de bewoners geen oog te hebben voor de mogelijkheid, de dagkanten der zware pijlers te versieren met het zoo buitengewoon fraaie reclamebord der gouden karakters op zwarten grond. Want het letterschrift der Chineezers is een calligrafisch wonder, 'geschreven' met eenzelfde psychologisch bewogen lijn als hun teekeningen. Vandaar de gestyleerde eenheid van voorstelling en schrift.

Ik kon niet nalaten hier mijn herinnering aan de prachtige Chineesche bouwkunst vooruit te loopen, waarvan ik later, vooral te Batavia de apotheose zou bewonderen. Want ik was tegenwoordig bij een dienst in de betrekkelijk kleine ruimte, waar het altaar staat en waarin vier stijlen, waartusschen een bovenlicht is gevat, het dak dragen.

En daarin openbaart zich natuurlijk het wonderbaarlijke talent van dit bij uitstek decoratief aangelegd volk met volle kracht.

Uit de menigte, die buiten den tempel blijft, wordt het offer persoonlijk in de voorruimte gebracht in biddend ter aarde gebogen houding. Maar 'de plechtigheid' als zoodanig is, door de daarmee gepaardgaande drukte, voor ons Westerlingen niet zeer plechtig.

22 MAART

En morgen zullen we te Batavia zijn! De kapitein heeft zijn 'huldigingsdag' gehad en de passagiers hun luimig cabaret; de equipage haar grotesk feest en ik zelf mijn deftige voordracht. Allen verlangen naar het einde.

23 MAART

Tegen één uur stoomde de Grotius de haven van Tandjong Priok in, nog twee dagen vroeger dan waarop aanvankelijk was gerekend. Na even 'buitengaats' op het sein te hebben gewacht gleed het schip met een ontroerende statigheid langs de kade naar binnen. Aan het einde stond de zakdoekwuivende menigte, waaronder ik al spoedig eenige bekende gezichten ontdekte. De aandoening gold niet alleen het wederzien van beide zijden.

De valreep werd bestormd, en na de niet te ontkomen formaliteiten van door den fotograaf en den douanebeambte te zijn bewerkt, reed ik met een jongen collega en vriend uit vroeger tijd naar diens gastvrije woning.

De weg van Tandjong Priok naar Batavia, langs een kanaal, zou

Hollandsch doen, wanneer niet hier en daar boven het kreupelhout de kruin van een palmboom 'het andere' deed zien. Maar langzamerhand, gaande langs de wegen van Batavia, werd opeens alles vreemd, voorzoover wij als aardbewoners nog door het onbekende kunnen worden verrast. Een reis is immers niet meer dan de controle op het reeds door foto en film gewekte beeld; en bij het werkelijk zien volgt dan onwillekeurig een stilzwijgend 'o ja'.

Een uur later zat ik zelf thee te drinken, 'niet' in de voorgalerij, maar op het terras van een gezellig huis, in de nieuwe buitenwijk Menteng, alsof ik naar Baarn of Hilversum was 'getuft'. En om dat 'huisselyk gevoel' te voltooien, hoorde ik 's avonds een concert in rok en witte das.

24 MAART

Maar dat werd vandaag wel anders bij een autorit door de stad. Uit eerbied voor de heerschappij der plant zijn alle Indische steden tuinsteden geworden, hoewel de oude 'kern' de gesloten bebouwing kent.

Volgens de wet der traagheid komt de Westerling, zelfs bij een nederzetting in de tropen, aanvankelijk niet van de vaderlandsche traditie los. En de Hollander denkt in dat geval natuurlijk alleen aan Amsterdam. Men ontkomt trouwens niet aan den aandoenlijken invloed, bij de herkenning, dat het huis van 'de bocht' zoover van honk, volledig werd overgeplaatst. Want er is een gang en suite, met binnenplaats en 'opzaaltje' en er waren bewoners, die na de wenteltrap te zijn opgegaan, sliepen in 'veeren' bedden zonder 'klamboe', en met dichte vensters, tegen de 'schadelijke nachtlucht en ruwen zeewind'.

Zelfs de vaderlandsche baksteen werd als ballast daartoe aangevoerd. Het gold immers de stichting van een tweede Amsterdam. Want door het hoofdbestuur van de Compagnie werd indertijd, na lang overwegen besloten (de diplomatie werkte ook toen niet snel), ten einde de rivaliteit tusschen Jacatra en Bantam, de eerste Hollandsche nederzetting te breken, dat het te stichten 'rendez-vous' der vereeniging van verschillende handelsondernemingen den naam 'Batavia' zou dragen. En om verdere chicanes te voorkomen en baas in eigen huis te zijn wilde men daartoe Jacatra veroveren, waartoe de stormladders reeds gereed lagen.

Deze verovering op 30 Mei 1619 ging zelfs bijna 'zonder' bloedvergieten; hoe was het mogelijk? En dan verwijt men aan den ouden tijd 'ruwheid' van zeden.

De te stichten stad sloot aan bij het oude kasteel, dat reeds ter be-

scherming van de eerste nederzetting was gebouwd. Het lag direct aan de reede:

Where seas of glass with gay reflection smile
Round the green coasts of Java's palmy isle.

Aan dat kasteel, door Daendels afgebroken, waarvan zelfs een plattegrond niet meer te vinden is, herinnert alleen nog maar de Amsterdamsche of Kasteelpoort, die den toegang geeft tot de stad. Aan deze poort is sedert haar stichting veel verknoeid, zoowel in afmeting als versiering. Want wat goden als Mars en Minerva met die poort te maken hebben, is niet recht duidelijk. En eindelijk gaat vlak langs haar heen een spoorwegdijk, hetgeen een oudheidkundige aanleiding gaf het oordeel van Victor Hugo te citeeren over de verhouding van de boekdrukkunst als symbool van den nieuwen tijd, tegenover de architectuur 'que ceci tuera cela'.

Vanaf de poort voert de 'Heerenstraat' naar het stadhuisplein, het centrum van het oude Batavia. Het stratennet is rechthoekig, en natuurlijk op Hollandsche wijze gespecialiseerd door burgwallen en grachten, en zelfs slooten buiten de stad!

Het plan heeft dus het karakter vooraf te zijn ontworpen, in overeenstemming met de stadsuitbreiding der Renaissance. In 1626 werd de eerste steen gelegd voor het stadhuis, waarin reeds in 1633 de eerste schepenen konden vergaderen. Maar het tegenwoordige witbemuurde gebouw, in den stijl der paleizen van het Loo en Soestdijk, met een koepeltje bekroond, waarin chauvinistische Amsterdammers een imitatie van den Damkoepel meenen te ontdekken, is zelfs het derde stadhuis. Het gebouw, dat in 1707 in gebruik werd genomen, had oorspronkelijk een plat dak, terwijl de later aangebouwde klassieke ingang de tekortkoming aan publieke waardigheid moest herstellen. Van binnen bestaat deze in witgekalkte muren, zonder meer.

Het plein zelf, rechthoekig van vorm, verkeert intusschen in een zeer verwaarloosden toestand. Want het paleis van Justitie met het gebouw der Handelmaatschappij, tezamen met het stadhuis, zijn niet in staat de monumentaliteit te redden van een plein, waarvan de overige 'wanden' tamelijk onbenut zijn bebouwd, en dat zich gedeeltelijk nog in kampongstaat bevindt. Toch houd ik van dit plein om de nog sluimerende mogelijkheden eener architecturale ontwikkeling. Het wacht alleen op de vaststelling van een volledig bebouwingsplan, waartoe alle aanleiding bestaat, nu het uitbreidingsplan van Batavia is ontworpen. Want hoewel de gemeente de verbetering van het plein in een beplanting heeft gezocht, verdient het toch zeker

bebouwd en daarmee 'het forum' der stad te worden, nu het reeds langzamerhand door de zakenwereld tot city is gepromoveerd.

Batavia zou geen Hollandsche stad zijn wanneer ze niet aan een rivier lag en in het moerasland harer delta. De lage ligging, in een sfeer van malaria, werd bovendien 'veraangenaamd' door hevige overstromingen. Want de Tjiliwoeng is bij bandjir een razende massa. De geschiedenis der stad getuigt dan ook van een eindelooze worsteling tegen de onplezierige gevolgen van verslibbing en vermoddering van alle wateren.

Het meest nationaal getypeerde stadsgezicht is dat der 'kali-Besar', het tot kanaal genormaliseerde gedeelte van de Tjiliwoeng, met de dubbele ophaalbrug en de beschuttende sluis tegen de bedreiging van uit zee. En gelijkgestemd is dat type bij de oude Portugeesche buitenkerk, die als Hollandsche kerk werd gebruikt, nadat de oorspronkelijke aan het stadhuisplein was afgebrand. Beide stadsbeelden zijn van den Hollandschen geest doortrokken. Want het kanaal is een Hollandsche gracht geworden, niettegenstaande de twee rijen onhollandsche overlaadloodsen, waartusschen het water is gevat; en de kerk herinnert, zoowel van buiten als van binnen, aan de groote Synagoge op het Jonas Daniël Meyerplein te Amsterdam.

Toch werd voor de bewoning langzamerhand het aangrenzende, van Cornelis Chasteleijn dateerende 'Weltevreden', opgezocht. Deze zelfgenoegzame berusting doelt vermoedelijk op de tegenstelling in levenszekerheid der hoogere ligging, tegenover die der benedenstad.

En zoo ontstond, na in 'the white man's grave' de gruwelijke tol te hebben betaald aan het onbegrepen klimaat, als vanzelf de scheiding tusschen 'woon' en zakenstad, beide verbonden door de Molenvliet. Zoo werd later de gracht genoemd, die indertijd door den Chinees Bingang, tot het drijven van een kruitmolen, werd gegraven. De beide bebouwingen, Rijswijk en Noordwijk, ontleenen hun naam aan een vroegere redoute temidden van rijstvelden, en aan een fort gebouwd door de Compagnie, toen reeds door particulieren na den vrede met Bantam en Mataram de voornaamste vaarten waren aangelegd tot afvoer van gekapt hout.

En eindelijk heeft Batavia in de Chineesche wijk nog een derde centrum, Meester Cornelis, genoemd naar Cornelis Senen, een inlandschen godsdienstleeraar onder de Portugeesch sprekende Aziaten. Dit stadsgedeelte kreeg eerst zijn historische beteekenis in 1810, door het besluit van Daendels, om hier het centrum van verdediging tegen de Engelschen te vestigen.

Intusschen was men met de stichting van Weltevreden, vervallen in een ander uiterste van stedenbouw. Het werd een tuinstad volgens Westersch begrip, hetgeen in het Oostersch overgezet een parkstad beteekent. Want de huizen liggen met hun diepe erven aan breede lanen van een wonderlijke boomenpracht, die weer grasvelden omgeven, die wel den naam van pleinen dragen, maar die noch in karakter, noch in afmeting dat Westersch begrip benaderen. De naam veld (zooals in den Haag) had daarvoor moeten blijven.

Toch was er oorspronkelijk reeds een onderscheid tusschen het oude Bataviasche huis binnen de muren en dat daarbuiten, welk laatste zich, als het algemeen Indische, meer aan de omgeving aanpast. Als buitenhuis, dat eerst in de 19e eeuw zijn beslissenden vorm kreeg, was dat trouwens begrijpelijk. Want de nieuwe wijken der Indische steden hebben een merkwaardige overeenkomst met de villawijken der landelijke dorpen in het moederland. Alleen de verdieping ontbreekt.

Het oude Bataviasche huis der gesloten bebouwing verschilt n.l. van het Indische der open bebouwing daarin, dat het steeds een verdieping heeft en het erf mist. Dat men als voorbeeld het Hollandsche model koos, lag, zooals reeds gezegd, voor de hand. De Hollander negeerde zelfs het Portugeesche voorbeeld als resultaat eener veel langere ervaring tegen de warmte dikke muren te bouwen en tegen de vochtigheid alleen op de verdieping te wonen. De Portugees heeft misschien, hetgeen zoo dom niet was, daartoe naar den inlander gekeken, wiens woning altijd op palen is gebouwd.

De Engelschman had dit gedeeltelijk nagevolgd, maar de Hollander vond het ongebruikt laten der onderverdieping natuurlijk geldverspilling. Wel foeterde de toenmalige gouverneur generaal daartegen, maar het hielp niet. Het heeft zelfs zeer lang geduurd, alvorens de slaapvertrekken op de verdieping werden gelegd.

Het oorspronkelijke plan van het huis kwam, zooals gezegd, vrijwel overeen met het 17de eeuwsche in het moederland. Het had geen topgevel, maar de nok liep, tusschen twee zijgevels gevat, die als trapjesgevels met een schoorsteen-beeindiging waren behandeld, evenwijdig aan de straat. De luifel werd vervangen door de zoogen. uitsteker, een uitspringend gedeelte van het dak, dat van onderen met een vlak plafond werd betimmerd. De eenige versiering van den eenvoudigen witten gevel werd aan de voordeur aangebracht, die naar vaderlandschen trant was verdeeld in een onder- en bovendeur. Van de vensters, aanvankelijk openslaand, maar later schuivend, was het bovenraam bezet met gevlochten rotan, later ook met het deftige glas. Er liep een

stoep vóór het geheele huis, het prototype der latere voorgalerij, met banken aan beide zijden. En van binnen bestond de eenige versiering in de rijkbesneden balustrade van de trap, die in de achterkamer aan de binnenplaats naar boven liep. Het grootere huis was natuurlijk slechts een verruiming van hetzelfde beginsel, waarvan nog een enkel prachtexemplaar, waarop ik reeds doelde, bewaard is gebleven.

Het spreekt vanzelf, dat er vanbinnen veel met tegeltjes werd gewerkt, naar Hollandsch zoowel als Chineesch model. Want deze bouwwijze, die ook in China inheemsch was, viel bijzonder in den smaak, waarvan natuurlijk een wederzijdsche beïnvloeding en verbastering der patronen van het prachtige faience materiaal het gevolg was.

Uit dit voorbeeld ontstond nu, langs allerlei overgangsvormen, het tegenwoordige Indische huis. Het eenvoudige plan, zonder verdieping bestaat uit een open voorgalerij aan de straat en een dito aan de tuinzijde van het „erf”, die beide met de woon- en eetkamer correspondeeren. Zij zijn verbonden door een breeden middengang, waaraan ter weerszijden de overige woonvertrekken en de slaapkamers zijn gelegen, terwijl aan den tuin eenerzijds de logeerkamers, anderzijds de bediendevertrekken zijn uitgebouwd. De architectonische vorm dezer huizen, hoewel aan de Barokke Renaissance ontleend, waarbij voor de vierkolommige galerij der rijke exemplaren de Toskaansche orde dienst doet, is niet zeer belangrijk. Bovendien is de detailbehandeling ook al door het gedwongen jaarlijksche bezoek van den ‘witter’, zeer verwaarloosd. Maar niettegenstaande deze ‘gestyleerde’ zwakheden, heeft dit woningtype toch een groote bekoring, waarvan het geheim bestaat in de praktische bruikbaarheid der wijde ruimten. Het is dan ook begrijpelijk, dat bij een eventueelen nieuwbouw maar zelden van deze traditie wordt afgeweken. En toch wordt, vooral in den laatsten tijd, die behoefte sterk gevoeld ¹⁾. Want deze huizen missen de eigenaardige gezelligheid der Europeesche woningen, door de klimatologische overdrijving der ruimteafmetingen, en het gebrek aan licht in de tusschengalerij. Vandaar ook ginds het moderne ‘probleem’ der volkshuisvesting en door de snelle uitbreiding der groote steden, met al de moeielijkheden van urgentie en oeconomie. Bovendien bleek het oorspronkelijk type nog maar voor weinigen bereikbaar, zoodat het aanvankelijk ontstaan der reeds genoemde kwartieren, zich in niets onderscheidt van de klein-burgerlijke villawijkjes onzer steden en dorpen. Alleen werd het verandatje van hout vervangen door dat van

1) Hetgeen ik in 1923, gedurende mijn reis schreef, heb ik gemeend niet te moeten wijzigen.

3. BATAVIA

CHINEESCHE TEMPEL

steen, om tenminste van een 'voorgalerij' te kunnen spreken. Maar gelukkig blijkt dit probleem reeds het tweede stadium van ontwikkeling te hebben bereikt. Want uit vele woningen, die in den laatsten tijd werden gebouwd, blijkt zoowel volkomen kennis van praktische eischen als architectonisch 'kunnen'.

Van eenzelfde ontwikkeling getuigt ook de Indische 'openbare' bouwkunst, een vernieuwing, die parallel gaat met die in het moederland, waarbij het bureau van Openbare Werken niet achterbleef.

Ik was dan ook verrast over het talent, dat zich overal openbaart. En vooral over het karakter en den omvang dezer ontwikkeling, waaruit blijkt, dat ook in Indië met de daar zeker taaie traditioneele sleur gebroken wordt. Toch viel mij een volle waardeering niet zoo heel gemakkelijk, wanneer het nieuwe stijl karakter teveel aan Europa deed denken, en een gebouw niet 'Indisch' ademde, n'en déplaise de meestal ook bij ons niet te bedwingen verleiding hier en daar een Hindoe-Javaansche versiering toe te passen.

Ik bemerk plotseling, dat het zoo belangrijke cultureele vraagstuk

van den 'tropenstijl' mij reeds bezighoudt. Een vraagstuk, waarover de architecten 'thuis' wel eens iets hebben gehoord, maar dat voor hen toch eigenlijk niet bestaat.

Toch wil ik de beschouwing daarover nog uitstellen, totdat de vluchtige kennismaking met de moderne Indische bouwkunst, door een diepere zal zijn vervangen.

26 MAART

Daartoe was spoedig gelegenheid. Want vandaag werd ik afgehaald door eenige jonge collegas voor een bezoek aan de nieuwere gebouwen. Het weer was bijzonder mooi, met een prachtig effect van een sterk wolkenstilhouet tegen den blauwen hemel. Is Indië wel het land van de eentonige, strakblauwe luchten en alleen al daarom voor Nederlandsche schilders ongenietbaar? Immers neen! De Indische hemel is nagenoeg nooit wolkenloos, waarvoor het Zuiden van Europa bekend is. Het klinkt als een paradox, dat zelfs in ons regenachtige vaderland meer blauw wordt gezien. Want nooit zag ik fantastischer wolkengevaarten dan daarginds, vooral 's avonds tegen zonsondergang, en van een geweldige kleurenpracht als een onweer dreigt.

Een merkwaardig genot zoo'n rit door de rommelige stad, Oostersch levendig en felkleurig, vooral in de Chineesche wijken, met de altijd rood groene huizen en de altijd zwart gouden uithangborden. Men wil tusschen die menigte boemelen om alles goed te bekijken en te.... teekenen. Want telkens verbaasde ik mij weer over de bewering, dat voor onze schilders in Indië niets 'te halen' is. Daarbij kwam mij de karakteristieke opmerking van Adama van Scheltema (onzen eenigen 'zanger') voor den geest, dat een dichter, die over het onbeduidendste geval geen gedichtje maken kan, geen dichter is. Want, nog afgescheiden van het feit, dat het 'onderwerp' maar aanleiding is en geen doel, beslist ook in de kunst immers nooit het 'wat', maar altijd het 'hoe'. Hetgeen maar zeggen wil dat alles schilderswaarde heeft, en dat ik zelf, hoewel geen 'schilder', in het niet schilderachtige Indië wel altijd zou willen teekenen.

De moderne architectuur begon natuurlijk ook ginds met een zuivering in constructieven zin op vrijwel dezelfde motieven als in het moederland. De traditioneele klassieke vorm werd vervangen door de verwerkelijking van een meer rationeel begrip. Batavia stond aan het begin dezer ontwikkeling, wanneer men tenminste het gebouw der Ned.-Indische Spoorwegmaatschappij te Semarang zou uitsluiten, dat naar ik meen ouder is dan de gebouwen der N.-I. Levensverzekerings-

maatschappij, of de Kunstkring te Weltevreden van den architect Moojen. Behalve deze beide met hun monumentale trappen, trof mij, bij eersten indruk, de rechtsschool met Inlandsch internaat, uit een interessant grondplan ontwikkeld. En verder de zoogenaamde 'stovia', een ziekenhuis voor 2000 patienten, met een school voor Indische artsen. Het langgestrekte gebouw is van een prachtig effect door de lange verdiepinglooze paviljoens en het rood der flauw hellende daken. Dan het hoofdgebouw der koninklijke pakketvaartmaatschappij van Ghijsen en Van Essen, met een sterk Europeesch karakter en dat der Vereeniging Eigen Hulp van Schoemaker.

Een gemoderniseerde en daardoor slappe Renaissance, met de reeds aangeduide onbevredigende poging door Hindoe-Javaansche ornamentmotieven daaraan een plaatselijk geörienteerd karakter te geven openbaart de Javaansche Bank van Cuypers en Hulswit, waartegen de Escompto-vereeniging, van een min of meer Duitsche allure gunstig afsteekt.

Met de bebouwing achter de antieke overlaadloodsen langs de kalibesar zijn indertijd de groote firmas Mainz & Co., John Peet en de Ned. Ind. Handelsbank begonnen. Deze zijde, waaraan ook de twee mooie Amsterdamsche Heerengrachthuizen staan, die, ofschoon gerestoureerd, den rijkdom der oude traditie bewaren, is zoo goed als voltooid; de andere zijde wacht nog, maar zal natuurlijk volgen.

Stond men thans aan het begin eener geheel nieuwe bebouwing van deze karakteristieke gracht, dan zou ik het stadsbestuur adviseeren tot een doorgaande gelijksoortige bebouwing te besluiten, met een dwarsverbinding aan het einde. Dat moest bij de groote firmas natuurlijk vooronderstellen de wil tot een collectief verblijf, achter een architecturaal eenheids-front (!). Maar deze apotheose der moderne monumentaliteit, het tegendeel van den wil tot verbizondering der concurrentie, is van bank- en exportfirmas nog niet te verwachten. Ik heb dit denkbeeld in de toelichting bij het uitbreidingsplan van Batavia ontwikkeld, en zelfs in overweging gegeven, te trachten dit nog aan de andere zijde te bereiken. Want zou dit, in verband met den praktischen eisch der grootruimtelijke koelte niet de voor Indië meest gewenschte oplossing zijn?

Maar een der aantrekkelijkste gebouwen is ongetwijfeld de Pasar Glodok, een moderne winkelgalerij om een wijden binnenhof. Het terras boven de uitgangspoort is tentvormig overbouwd en als restaurant ingericht. Bovendien is de stijl van dien bovenbouw, hoewel niet direct gevolgd, toch in het karakter der Chineesche winkels gehouden.

Hieruit bleek dat het bureau van openbare werken, onder leiding van den bouwmeester van Hoytema, over voortreffelijke krachten beschikt, waarvan een missijit, naar Oud-Javaansch model, mij nader overtuigde.

De prachtige stadsbeelden van het oude Batavia gingen nu als een film aan mij voorbij.

Vlak bij het groote Willemsplein in het midden der stad is een tweede groote vlakte, die zijn naam ontleent (waarom weet ik niet) aan de plaats van Napoleon's laatste veldslag. Een dergelijke combinatie van twee groote openingen in het centrum eener stad, is stedenbouwkundig onverdedigbaar.

Niet alleen als ruimteverspilling, maar ook als oorzaak tot onnoodige vergrooting der afstanden tusschen haar verschillende wijken.

Het Waterlooplein, met het vroegere Renaissancepaleis van Daendels, thans gouvernementsgebouw, waarvóór, als typeerend accent het niet onverdienstelijke standbeeld van Coen werd geplaatst, ware alleen voldoende geweest. Het is bovendien een plein, al doet de leeuwdragende obelisk het op dat grasveld zeker niet zoo fraai als haar collega op de Piazzetta te Venetië. En dan had ook de katholieke kerk, met haar gewaagde 'ijzeren' gothiek, daarop niet op deze wijze gebouwd mogen zijn.

De auto glijdt door majestueuze lanen van ketapang- en eucalyptusboomen, van tamarinden en waringins, en langs erven met klappers en koningspalmen, ook goede klassieke voorbeelden tegemoet. Ik noem de gekoepelde Willemskerk met de traditioneele colonnade, het dorisch bekolomde gebouw van den Volksraad, de sociëteit Concordia en vooral het Museum, dat door de vergrooting van een oorspronkelijk woonhuis tot een bescheiden, maar zeer harmonisch monument is uitgegroeid. En verder ging de rit langs een aardige groep van inlandsche woningen met bijbehorende school, door de Directie der Staatsspoor voor haar personeel gebouwd, en onder haar controle bewoond.

Zij ging over moderne betonbruggen naar de buitenwijken, langs gondangdia het plan van Moojen, naar Menteng dat van Kubatz, waar de nieuwe, thans Van Heutsz-boulevard, met de aangrenzende wegen, nog op bebouwing wacht. Gelukkig staat daarvoor nu ook een aantrekkelijk geheel in het vooruitzicht. En terug langs het prachtige klapperbosch terzijde van de Prinsenlaan, naar de Pintoe besar bij de rommelige Chineesche handelswijk Pantjoran, met een interessanten tempel en het merkwaardige huis van den Chineeschen commandant,

4. BATAVIA

IN DE INLANDSCHE WIJK

om langs de Molenvliet, den grooten verkeersweg, en de winkelbuurt Rijswijk en Noordwijk, weer te eindigen bij het Koningsplein.

Tusschen het geboomte staat het mooie oude paleis van den Gouverneur-Generaal, dat, bij wijze van Monumentenzorg, door het Gouvernement werd aangekocht. En altijd rijst dan weer de ergernis over de onverantwoordelijke verwaarloozing van het centrum van Weltevreden, het hart van Groot-Batavia. Want dat moet eenmaal uitgroeien tot zijn waardige bestemming. En dat kan, wanneer het daarvoor gemaakte plan van Karsten tot uitvoering komt. Deze architect ging a priori van de menschkundige overweging uit, dat de bestaande spoorlijn met het station, krachtens het devies 'j'y suis, j'y reste' daar wel zal blijven. Maar daartoe moet de spoorbaan worden verhoogd. De spoorwegdirectie heeft, hetzij met, hetzij zonder overeenstemming met het toenmalige stadsbestuur, kans gezien een der omgevende lanen van het plein vierkant af te snijden, en er bovendien een station te zetten van het bekende toenmalige burgerlijke type.

Ook in Indië blijken spoorwegdirecties zich minder om de schoon-

heid der steden, dan wel om hun eigen belangen te bekommeren, en uit te gaan van de overweging dat de spoor er niet om de stad, maar de stad er is om de spoor. Een poging tot samenwerking met deze lichamen mislukt daarom ook altijd.

Om de verwildering van het plein te voltooien werd er hier en daar nog wat gebouwd, en was de aanleg van een sportveld en een lunapark verzekerd. Het spreekt vanzelf, dat door het aantal willekeurige factoren er van een plein, dat bovendien niet door gebouwen, maar door betrekkelijk lage boomen is omwand, niets meer wordt ontdekt. Nu kunnen boomenrijen, juist in Indië, zeer goed als pleinwanden dienst doen, waarom ook de architect Karsten daarvan gebruik maakte bij zijn voortreffelijk schetsplan voor een nieuw Koningsplein.

Hij ontwierp een tweede laan, die de spoorbaan geheel afsnijdt, zoodat wel het oorspronkelijk karakter der omwandiging werd behouden, maar tot bruikbaarere verhoudingen teruggebracht. Op het midden van het plein plaatste hij een nieuw stadhuis, dat zeker noodig is. Want hoewel het oude in de benedenstad nog departemensgebouw bleef, wordt voor raadsvergaderingen, en wat daarmee samenhangt, tijdelijk de burgemeesterswoning te Weltevreden gebruikt. En de toch nog groote ruimte daaromheen werd voor een renbaan met postvlieg- en sportvelden bestemd. Het toekomstige Koningsplein belooft dus, wanneer dit plan wordt uitgevoerd, een waardig stadscentrum te worden, al zal het aanbeveling verdienen het begrip toekomst, dat o. m. bijzonder geschikt is tot dekking van gebrek aan durf en doortastingsvermogen, eenigszins ruim te nemen. Toch is een periode van „malaise” voor het maken van plannen bijzonder geschikt, omdat er dan tijd is voor het bekijken ‘van alle kanten’. Maar bovendien komt men dan ook eerder tot een ‘ideaal plan’. Want al weten we wel, dat het ideaal niet van deze wereld is, is het toch geraden in zulke dingen altijd hoog te grijpen, of, commercieel gesproken, te ‘overvragen’; uit de nuchtere overweging, dat nagenoeg geen enkel, zelfs nog zoo bescheiden ontwerp in den oorspronkelijken vorm wordt uitgevoerd. Het praktische leven zorgt altijd nog wel voor ‘noodzakelijk gebleken bezuinigingen’, om van andere, de fijne puntjes afslijpende, of geheel vernietigende invloeden, niet te spreken. In elk geval bestaat de kans, dat er dan van ‘de idee’ nog iets overblijft, zelfs al zou deze geheel tot het papier worden teruggebracht. Want hoe teleurstellend het ook voor een architect moge zijn, zijn werk niet verwezentlijkt te zien, de idee kan hem ten minste niet worden ontroofd. En uit de geheele bouwgeschiedenis is het bekend, dat deze in de ontwikkeling altijd heeft mee-

gedaan en dat ook altijd wel zal blijven doen. De kunst leeft immers uitsluitend van ideeën.

26 MAART

Een bezoek aan het departement der B. O. W. bevestigde mijn gunstig oordeel over de ontwikkeling der moderne bouwkunst in onze koloniën. Want er is, hoe kan het anders, een onmiskenbare overeenkomst met de Hollandsche ontwikkeling, die toch ook begon met het bijzondere der traditie te verlaten. Het traditioneele leidt, hoewel indirect, van zelf weer tot het primaire begrip, zooals aanvankelijk ook in Europa het geval was. Het was mij daarom een groote voldoening, dit oordeel nog dienzelfden dag, aan een gezellig maal onder collega's, te kunnen bevestigen. Dat was bovendien het antwoord op de vraag, die ik reeds aanhaalde, 'wat ik eigenlijk in Indië kwam doen?' Trouwens de erkenning van het belang der architectuur bij dezen dienst, die vroeger alleen door civiel-ingenieurs werd verzorgd, dateert eerst van de laatste twaalf jaar. Het is meen ik te danken aan den ingenieur Snyff, die toevallig gebruik kon maken van een 'algemeenen opbloei' van Indie, om deze erkenning praktisch toe te passen. Bij de daarop gevolgde organisatie werd te Batavia een gebouwendienst gesticht, als aparte afdeeling van het departement der B. O. W. Deze behield de algemeene leiding, en had aanvankelijk ook het projectiewerk van alle belangrijke gebouwen over geheel Indië te verzorgen. Maar krachtens de opgedane ervaring kon ook dit een paar jaar later 'naar buiten' worden gebracht.

Op Java zijn nu drie bouwkundige bureaux, die zelfstandig ontwerpen. De dienst der eigenlijke buitengewesten is nog zoover niet. Deze, die alleen nog maar uitvoert, staat ambtelijk onder den Resident. Want het bezwaar is voorloopig nog, dat de groote afstanden de contrôle op de uitvoering der werken bemoeilijken. In verband daarmee werden, behalve te Batavia, technische scholen opgericht te Bandoeng, Djocja en Soerabaja, met een vierjarigen cursus, waarin de eerste twee jaar door ingenieurs en architecten gemeenschappelijk, de laatste twee in afdeelingen wordt gewerkt.

27 MAART

Dezen dag had ik vastgesteld voor de audiëntie bij den Gouverneur-Generaal, naar aanleiding van het uit te brengen rapport over de restauratie der Hindoe-Javaansche monumenten.

Ik ging al vroeg naar het station, in spanning over de verrassingen

5. BATAVIA

DE KALI BESAR

eener spoorreis in Indië. Het begon met de gewaarwording van het karakteristieke eener Javaansche volksmenigte, wachtende op den trein. Koelies bezorgen dadelijk de bagage der aankomende passagiers; want men geeft zelfs het geringste pakje aan een koelie-witkiel, die dadelijk een plaats belegt. En ook bij aankomst behoeft men geen oogenblik op die gewillige helpers te wachten, die in zwermen den trein bestormen en de bagage naar buiten dragen. In Indië 'sjouwt' men nu eenmaal zelf niet. Mijn achting voor de Javaansche bediening, al aan boord gekregen, steeg bij de spoorreis tot bewondering. O! en dan altijd dat heerlijk stille zwijgen.

Het Indische landschap werd nu ook spoedig 'beleefd'. De aspecten bij een spoorreis zijn wel vluchtig, maar de indruk van hun filmachtig verschieten blijft toch ingeprent.

Welk een prachtige vlucht door palmbosschen met verscholen kampongs, over bruggen, die geelbruine stroomen overspannen;

langs blikkerende sawah's en groenende velden, die zich strekken vóór een blauw wazigen horizon.

De trein naderde na een groot uur het gebergte, aan welks voet de Residentie van Indië is gelegen.

Het bezoek bij den Gouverneur-Generaal duurde slechts kort. Toch had ik daarna te weinig tijd voor een wandeling in den bekenden plantentuin, waartoe ik mij gedrongen gevoelde door de lust tot een meer intieme kennismaking met de tropische plantenwereld. Ik wilde echter niet van mijn programma afwijken, maar na een kort bezoek bij den directeur, mijn reisgenoot, weer naar Batavia terugkeeren. Het was trouwens een heerlijk vooruitzicht later, op mijn doorreis naar Bandoeng, een paar dagen bij hem te logeeren; want een beminnelijke familie, en een woning in een paradijsachtige omgeving, zijn door hun harmonische tweeënheden een waarborg voor een ideaal verblijf.

Ik leerde nu langzamerhand Batavia kennen en ... liefhebben. Elken dag werden een paar bezoeken gebracht en een paar schetsen gemaakt, zoodat ik 'den weg' al gauw leerde kennen, en mij in de stad ging thuis gevoelen.

Stadsplan en bebouwing behooren bij elkaar. Daardoor werd de interessante architecturale beweging ook dadelijk een stedenbouwkundige en moeten, tegelijk met de bebouwingsplannen der nieuwe stad, ook de daarmee samenhangende verbeteringen in de oude worden ontworpen. Nu is dit probleem in Indië lastiger dan in Europa, omdat in het stedelicham verschillende desa's zijn 'ingelijfd', waarvan de verbetering ook tevens de oplossing der moderne Indische volkswoning raakt. Vooral voor Batavia, met zijn drie stadscentra, werd dit geval van bijzonder belang. En eindelijk bracht 'de wetenschap' der stadsbouwkunst, die in Indië natuurlijk parallel gaat aan die in Europa, ook daar langzamerhand de verwijding van het begrip uitbreidingsplan tot 'gewestelijk plan'.

Hoewel er zeer goede bebouwingsplannen werden gemaakt, zijn deze nog teveel als afzonderlijke eenheden ontworpen. Ik ben daarom van meening, dat juist Batavia voor de noodzakelijkheid staat tot het ontwerpen van een algemeen dwz. een zoogenaamd 'gewestelijk plan', waarin natuurlijk ook de zeekant met Tandjong Priok moet worden opgenomen. Want hoewel de havenplaats reeds bij Batavia behoort, is toch een betere verbinding wenschelijk. En daartoe moet zeker de opruiming van den vischvijver volgen, de kweekplaats der gevreesde malaria, die een bebouwing tusschen de hoofdstad en haar haven belet.

Het belang daarvan is urgent, juist omdat zulk een plan, meer nog dan een gewoon uitbreidingsplan, ook de zoo noodzakelijke verbeteringen in de binnenstad aan de orde stelt.

Het is hier de plaats eraan te herinneren, hoe druk men in het Westen op dit oogenblik bezig is met de studie der gewestelijke plannen. Bij de enorme uitbreiding der steden en de noodzakelijk geworden annexaties van aangrenzende gemeenten stoot men telkens op de moeilijkheid dat, bij nadering der grenzen, de afzonderlijke bebouwingsplannen niet aan elkaar sluiten. Vandaar dat thans alle congressen over stedenbouw in het teeken staan van het gewestelijk plan, een vraagstuk, dat het allereerst in Engeland, of was het Amerika? werd gesteld; en daarmee, in een onverbrekkelijk verband, ook dat der tuinen satellietsteden. Vandaar dat een wettelijke regeling dezer geheele materie volstrekt noodzakelijk is. Want elk land (zoo niet geheel Europa) wordt langzamerhand één oeconomisch gebied, waarvan de ontwikkeling alle gunstige factoren behoeft.

29 MAART

Vandaag museumbezoek, dus inwijding tot de kunst van het Oosten. Het bescheiden, maar aardige gebouw aan het Koningsplein, bevat al datgene wat men aan Oostersche kunst heeft kunnen bijeenbrengen; en daarnaast een interessante verzameling oudheden uit den Compagniestijd. Deze is gegroepeerd om en in een kamer, die werd overgebracht uit het mooie heerenhuis aan de Kali-Besar West, waarin Van Imhoff indertijd zijn academie van marine had gevestigd. Het Bataviasche meubel heeft, evenals het huis, wel zijn eigen stijl, maar beide zijn beïnvloed door het moederland. Aanvankelijk is het ornament Oostersch, van niet te miskennen Chineeschen oorsprong. Het is trouwens niet meer twijfelachtig, dat de geheele Oostersche beschaving uit China stamt. En nog verder gaande wordt zelfs thans vermoed, dat ook ergens op die plek van den aardbol, de eerste kiemen van alle dierlijk leven zijn ontstaan.

De meubelen zijn meestal door Chineesche werklieden gemaakt, die men altijd nog als buitengewoon begaafde ambachtslieden kent. De Compagnie, die dat ook reeds wist te waardeeren, had indertijd ambachtvolk van voortreffelijk gehalte, Chineezen zoowel als Hollanders in haar dienst.

Oostersch is ook de weelderige wijze, waarop het ornament over het geheele vlak, ja zelfs over den achterkant van het meubel is verspreid. En dan is het maar even ingekrast, hetgeen waarschijnlijk zijn oorzaak

6. BATAVIA

DE INLANDSCHE WIJK

had in de hardheid van de gebruikelijke, natuurlijk inheemsche houtsoorten, ebben (koromandel) en djati.

Later werd de stijlinvloed van Holland uit sterker, met het gevoel voor kleur en lijn, zoodat ten slotte van een Oostersch ornament niets meer te bespeuren valt. Er werden zelfs verschillende houtsoorten zoowel als verguldsel en eindelijk ook de verfkwast gebruikt.

Maar het belangrijkste van dezen dag was de eerste kennismaking met al die wonderlijke figuren en ornamenten, die wij in het Westen wel te zien krijgen, maar waarvoor in het algemeen maar weinig belangstelling bestaat, behalve, en dat dan nog gespecialiseerd, bij de kunstgeleerden. Toch is dat begrijpelijk, want deze onverschilligheid vindt haar diepere oorzaak in het verschil van levensbeschouwing tusschen het Westen en het Oosten, welke de geesteshouding bepaalt tegenover een kunst, die niet alleen uitsluitend religieus is, maar waarvan bovendien de wijze van uitbeelding, door haar vermeende belachelijkheid, eenigen weerzin opwekt.

De intellectueele Westerling is immers moeilijk toegankelijk voor symboliek. Ja zelfs de strak gestyleerde gothische heiligen, die in gerechte statigheid, maar voor hem niet natuurlijke menselijkheid de portalen der cathedralen bewaken, blijven hem vreemd. En wanneer dan die symboliek een volgens hem naïve uitbeelding krijgt, door het hoogere verstand der goden boven de menschen in veelkoppigheid, en de meerdere kracht door veelarmigheid uit te drukken, dan vindt hij dat, gewend als hij is aan het natuurlijke menschbeeld, aan een zeker realisme, zooals de klassieke kunst dat in hoogste uiting openbaart, min of meer monsterlijk. En deze indruk is primair en beslissend, zelfs bij een nog zoo verheven gelaatsuitdrukking eener godheid. En wanneer tenslotte het werkelijke monster verschijnt, de mensch met den dierenkop, dan vermag zelfs de zoon van Çiwa en Doerga, dochter van den Himalajaberg, den schepper der wereldorde en de godin bij uitnemendheid, de gezellige dikbuik Ganeça, die zoo vriendelijk uit zijn olifantenoojjes kijkt en zijn snuit in het bakje steekt, zooals een rooker zijn pijp bij het stoppen in de tabakspot, niet meer dan een medelijdend lachje af te dwingen. Daarom maakt ook de Boeddhafiguur bij die geesteshouding een uitzondering. Want zij, en met haar nog enkele andere heiligen, worden altijd in zuiver menselijke gestalte afgebeeld. Trouwens de stichter van het Boeddhisme was zelf geen godheid en behoefde, ja mocht misschien niet anders worden afgebeeld. Boeddha was mensch en stond dus als zoodanig ook niet boven de menschheid. Maar daarvoor was hij een heilige, die met zijn leer was voorgegaan, waarom zijn volgelingen hem hebben afgebeeld met houding en gelaatsuitdrukking van opperste wijsheid. Als Oosterling, zittend met gekruiste beenen, houdt hij de onderarmen opgeheven, de beide elkaar steunende handen krijgen een leerende wijding, door samenvoeging van wijsvinger en duim, bestuurd door het gelaat, dat blijkbaar alle zinnelijkheid te boven is. Het heeft de uitdrukking van hem, die het lage persoonlijke heeft overwonnen, en gestegen is tot den verobjectiveerden mensch. Zoo en niet anders kan de figuur zijn van een wezen, dat waarlijk de wijsheid deelachtig is.

Zij werd dan ook het symbool der geestelijke tegenstelling tusschen de Oostersche en Westersche cultuur. Want het principieele verschil in levenshouding tusschen West en Oost culmineert ten slotte in de wijze van beschouwing der persoonlijkheid, in de waardeering van het 'ik' in de samenleving. Het is datgene wat het Westen onder individualisme heeft leeren begrijpen, en waarom het, in zijn 'gothische' levensbeschouwing, worstelt tusschen verstand en wil. De

onsterfelijkheid van het 'ik', de kern van het Westersche levensgevoel, dat reeds in de Middeleeuwen zijn oorsprong vindt en niet eerst in de Renaissance, ondervindt het Oosten als een ijdelheid. Vandaar dat dit gevoel reeds met Rusland, het half Europeesche, half Aziatische land, begint. De echte Rus zoekt de broederschap, de echte Westerling niet. Werd niet gedurende de revolutie reeds vanuit Rusland gepropageerd, dat Engeland aan de menschheid de vrijheid, Frankrijk haar de gelijkheid had gebracht en dat Rusland haar ten slotte de broederschap zal brengen? Vandaar dat wanneer Spenglers filosofie zich mocht verwerkelijken, Rusland waarschijnlijk het land zal zijn waar in de toekomst een nieuwe cultuur opbloeien zal.

Het heilige 'moeten' van den Westerling, met de 'aanspraak' op macht, dat het wezen van zijn moraal uitmaakt, bestaat voor het Oosten niet, noch in Indië, noch in China. Het Nirwana-ideaal, zooals dat (waarschijnlijk ten onrechte) als een soort van verdooving wordt verklaard, is voor den Westerling volstrekt onbegrijpelijk. Ja zelfs het Christelijk medelijden, waar het Christendom zoo prat op gaat, bestaat in West Europa niet. Het is de tragedie van het Christendom, dat er tusschen de moraal die het Westen heeft, en die welke het meent te bezitten, een zeer wankel verhouding bestaat. Men kan zelfs nog verder gaan en zeggen, dat levensleer en werkelijkheid elkaar in geen enkel opzicht dekken, waardoor huichelarij de geestelijke sfeer der Westersche maatschappij heeft vergiftigd. Max Nordau ziet haar zelfs collectief als één reusachtige monstruositeit, waardoor de cultuur der menschheid tot pessimisme is vervallen. Want men kan alles dulden, maar de huichelarij der vroomheid niet.

In dit verband is misschien het aangrijpendste hoofdstuk der moderne litteratuur, dat van den groot-inquisiteur in Dostojewski's Gebroeders Karamazow. Daarin wordt aan Jezus, die op aarde is teruggekeerd en door de inquisitie gevangen gezet om te worden verbrand, door den groot-inquisiteur verweten, dat hij den mensch heeft overschat. Want de mensch is te zwak gebleken voor de vrijheid hem geschonken. De kerk heeft deze fout moeten 'goedmaken', door een vervalschte leer op de plaats te stellen van de werkelijke. En na dat verwijt drukt Jezus een kus op den mond van den groot-inquisiteur, die huivert en de deur van de gevangenis opent.

Die tragedie van het Christendom openbaart zich in dezen tijd in al haar vertwijfeling. De Westerling voelt als het ware intuïtief, en dat is het ontroerende, zijn moreele tekortkoming, waardoor hij op allerlei wijzen tracht te komen tot een geestelijke zuivering. Vandaar zijn be-

hoeft, die zich overal vertoont, en zijn pogingen naar een religieuze levenshouding, en deze liefst in Oosterschen zin. Maar hij schijnt niet te begrijpen, dat al deze afzonderlijke pogingen, deze religieuze 'clubgeest' in de Westersche beschaving, nooit tot een algemeenheid kan leiden, hetgeen toch een noodzakelijke voorwaarde is. Bovendien heeft zich ook het religieuze denken ontwikkeld, zoodat een teruggang ook daarin, niet anders dan tot een geforceerde bevrediging kan leiden. Zal ten slotte het antwoord op de groote vraag naar het mysterie van het leven niet op zich laten wachten van eeuwigheid tot eeuwigheid, omdat geloof de beaming is van een boven het begrip geachte waarheid, een zekerheid van het 'onzienlijke'? Zal niet juist daarom die zekerheid voor den mensch onbereikbaar blijven? En zou dan misschien ook niet de terloops uitgesproken meening van Rudyard Kipling: 'East is east, and West is west, and never the twain shall meet', een diepere beteekenis hebben, dan waaraan bij de pogingen tot een Oostersch religieuze inkeer, werd gedacht?

Van de twee godsdienstige gezindten, het Çiwaïsme (Brahmaïsme) en het Boeddhisme, welke beide op Java als staatsgodsdiensten voorkomen, is het Boeddhisme het edelere, en met nieuwe motieven, hetgeen zeggen wil, zonder monsters als Çiwa. Want deze god, die in zijn dualistische kwaliteit van schepper, zoowel als vernieler, veelarmig en ook soms veelhoofdig is, heeft natuurlijk als vernieler een woeste uitdrukking in de uitpuilende oogen. Allerlei symbolische voorwerpen worden aan deze figuren toegevoegd, zoowel ter handhaving als versiering. De lotos, die prachtige Oostersche bloem, is daaronder als teeken van luister wel het edelste motief, dat de hoogste wijding krijgt als zetel van Boeddha zelf.

De meest populaire gestalte is de geweldenaar Çiwa als goddelijke leeraar, terwijl zijn voortbrengende kracht oorspronkelijk werd gesymboliseerd door een 'phallus', gewoonlijk in den vorm van een zuiltje, dat werd opgesteld boven het vrouwelijk orgaan, als vierkant voetstuk met een opening in het midden.

Ik zal mij niet verder begeven in de beschrijving der Indische godenwereld, ontwikkeld uit de Hindoesche drieëenheid, Çiwa, Wishnoe en Brahma, waarvan Wishnoe naast Çiwa wordt vereerd als de handhaver der wereldorde, die in verschillende incarnaties op aarde terugkeert; en Brahma als uitsluitend schepper. Dit zou een gespecialiseerde en zeer moeilijke studie vereischen, die hier te ver zou gaan.

De volle waardeering van den Westerling voor de Aziatische kunst dateert eigenlijk eerst van de laatste jaren, na een ernstige bestudee-

ring en een dieper doordringen in haar wezen. Voor de Hollanders kwam deze bij de restauratie der Hindoe-Javaansche monumenten, waartoe een bezoek aan het museum een voortreffelijke inleiding geeft. Want daardoor komt men niet geheel onvoorbereid voor Pram-banan en Boro-Boedoer, dat voorloopig voor mij genoeg was.

31 MAART

Vandaag werden nog eenige nieuwe gebouwen bezocht. Het eerst de betonnen loodsen van de maatschappij Nederland te Tandjong Priok, waarin de architect Blankenberg toonde het goede begrip te hebben gehad van het aesthetische utiliteitsgebouw; daarna het kantoor der Escompto maatschappij met een aardige toepassing van plafondversiering. De bekisting voor de beton was nl. belegd met matten, waaruit het gevlochten patroon als een volkomen gave vlakversiering (men denke slechts aan de verrassende reproductie der bekisting zelf) te voorschijn kwam. Even plaatselijk natuurlijk, als origineel van vinding. Wanneer de laatste fase der moderne architectuur niet het ornament had verbannen, zou ik de neiging gevoelen, dat ook 'bij ons' toe te passen. Want ter wille van het verrassend effect zou ik het verwijt van na-aperij desnoods riskeeren.

's Middags bracht ik een bezoek bij Maclaine Pont. Ik had al veel van hem gehoord, toen hij nog te Alkmaar werkzaam was. En uit Indië kwamen berichten over hem, naar aanleiding van den bouw der Technische Hoogeschool te Bandoeng. Thans was hij bezig met archeologische studies, waartoe zijn werkkring als architect bij het departement van volksgezondheid hem in de gelegenheid stelde. Want daardoor kwam hij in alle kampongs, de eenige plaatsen, waar nog overblijfselen van Oud-Javaansche architectuur te vinden zijn. Zoo vertelde hij mij allerlei bijzonderheden over het Javaansche huis, natuurlijk het belangrijkste element in het probleem over een mogelijke Indonesische bouwkunst, waarover hij een interessante studie schreef. Ook hoorde ik een en ander over zijn ervaringen uit de ambtelijke praktijk, waaruit o. a. de bouw van zijn eigen huis is ontstaan. Dit vervult nl. 'in zijn geheel' de functie van een 'klamboe', hetgeen de, anders onontbeerlijke, bedoverhuiving onnoodig maakt. Het constructieve organisme van zijn huis bestaat nl. uit stijl- en regelwerk van bamboe, waartusschen gaas gespannen is, met als resultaat een groote volière, die bovendien het voordeel heeft van een algemeene ventilatie. En uit de middelen tot pestbestrijding had Maclaine Pont geleerd de bamboe eerst met zeewater uit te loogen en geen volle, maar halve stij-

len te gebruiken, omdat in de volle de ratten zich kunnen nestelen.

Deze architect beoogde nu voor den volkswoningbouw, waarmee hij zich in het bijzonder bezighield, zooveel mogelijk importvrije materialen te gebruiken. Hiervoor is de meest tijdelijke bouwwijze aangewezen, omdat de rentestandaard hoog is. De materialen zijn wel kostbaar, maar de arbeidsloonen laag, vooral bij uitvoering in eigen beheer.

Terwijl in Europa de bouwverordening in het belang is van den 'bouwer', omdat hij daardoor beschermd wordt tegen slechte constructie, is dat in Indië niet a priori het geval, omdat hij daarbij geen belang heeft.

De bouwvergunning, die gegeven wordt, geldt zoowel voor tijdelijke, semi-permanente en permanente woningen, hetgeen natuurlijk in beginsel verkeerd is. Want de tijdelijke woningen moeten eigenlijk periodiek worden vernieuwd, omdat ze slecht worden onderhouden. Toch kan men den bewoner daartoe niet dwingen, zoodat alleen het middel der onbewoonbaarverklaring overblijft.

In het begin der pestbestrijding, toen men wel tot den afschuwelijken maatregel gedwongen was, de aangetaste desa's te omsluiten, en te laten uitsterven, heeft men gemeend, geheel nieuwe woningen te moeten bouwen. Maar naderhand zijn die eischen verminderd en heeft men, door de ervaring geleerd, dat ook door verbetering der woningen, dus met behoud der oorspronkelijke materialen, evenveel te bereiken is. Maar toch is men blijven vasthouden aan den eisch eener pannen- d. i. rattenvrije dakbedekking. De rattenplaag is de pestplaag, zoodat elke constructie op wering dezer dieren moet zijn ingesteld. Als bewijs hoe in zulke gevallen op alle kleinigheden moet worden gelet, werd ik er o. a. op attent gemaakt, dat elke horizontale regel moet worden afgeschuind.

Zulk een desaschoonmaak, vooral in een malaisetijd toegepast, moet dan zooveel mogelijk samengaan met de voor den tijdelijken bouw toch noodzakelijke vernieuwing. Deze kan echter niet worden verlangd, omdat ze niet in de wet staat: terwijl de eischen, die men is gaan stellen, voor den inlander oeconomisch veel te bezwaarlijk zijn. Nu is het merkwaardig, dat bij vernieuwing van de tijdelijke woning, dezelfde constructies worden toegepast als duizend jaar geleden, zooals o.a. blijkt uit de reliefs van Prambanan en Boro-Boedoer. Gewoonlijk is een tijdelijke bouw als volkskunst de meest karakteristieke. In Bantam o. a. kreeg die woningbouw een zekere volmaaktheid. De dakvorsten zijn gemaakt van idjoekregels op een stramien van bamboevlechtwerk en eindigen in een 'haarwrong', een typische versiering.

Voor den bouw van een moskee worden de verschillende onderdeelen der woning in permanente materialen omgezet. Er ontwikkelde zich dus in Indië, op dezelfde wijze als overal elders, een inheemsche bouwstijl, maar met het merkwaardige gevolg, dat de tijdelijke bouwwijze een blijvende beteekenis kreeg.

Dat er ook 'tijdelijke' moskeeën zijn van bamboe of hout geconstrueerd en ook desa woningen met een voorgalerij, bevestigen de in elke ontwikkeling voorkomende tusschen- en grensgevallen.

1 APRIL

De tijd om Oostwaarts te gaan was genaderd, met het prettige vooruitzicht, als tusschenstation, een paar dagen bij de familie Doc- ters van Leeuwen te gaan logeeren. Wel een bijzondere gelegenheid om zoowel den 'paleistuin', als ook de aardige 'provinciestad' te leeren kennen.

Hoewel Buitenzorg de residentie van Indië is, zijn toch de regeeringsdepartementen, behalve dat van landbouw, te Batavia gevestigd. Er is echter een 'strooming' den zetel der regeering naar Bandoeng over te brengen, en deze stad tot hoofdstad van Indië te promoveeren. Om allerlei redenen, vooral oeconomische, en een begrijpelijk verzet van Batavia, wordt hierover nu niet meer gesproken. Toch zal in de toekomst dit denkbeeld zich misschien vanzelf verwezenlijken.

Het paleis van den Gouverneur-Generaal is natuurlijk de apotheose onder de paleizen der verschillende residenten, en ten slotte ook die der rijke partikulieren. De stijl dezer gebouwen zou de koloniale kunnen heeten, zooals Amerika een 'colonial style' bezit. Maar de Indische is tegenover de Amerikaansche niet zoo belangrijk, al hebben ze enkele elementen gemeen. De stijl is, zooals reeds gezegd, van een nuchter gepleisterd classicisme, getypeerd door een voorgalerij met Toskaansche kolommen. Daar de 'politieverordening' een jaarlijksche 'opwitterij' voorschrijft, als schijnbare bevoorrechting van het stuca- doorsberoep, en bovendien alle gebouwen wit zijn, is het duidelijk dat de gaafheid van het klassieke karakter er niet op vooruitgaat. Toch kan een zekere statigheid, door elke colonnade a priori min of meer gewaarborgd, aan deze gebouwen niet worden ontzegd. Want wanneer dit etiket ontbreekt, dat bij de ontaarding van den klassieken stijl nog als eenig middel tot monumentaliteit dienst doet, en de kolommen door ijzeren stijlen en de pannen van het daarop rustende dak door gegolfd plaatijzer zijn vervangen, is ook de statigheid verdwenen. Op dit laatste materiaal rust de vloek, vooral bij toepassing door on-

bekwame handen (want bekwame maken van alles wat), de schoonheid van elk dak te bedreigen. Zelfs die van menige aardige inlandsche woning moest aan dit materiaal ten offer vallen. Maar wie zal bij een pestepidemie ter wille der schoonheid, de onverbiddelijke gestrengheid eener algemeene saneering veroordeelen, temeer daar het ijzeren dak, en vandaar zijn koloniale reputatie, het eenige is dat bij tropischen regenval op den duur niet lekt.

Toch blijkt zelfs het groeiend schoonheidsbesef aan het gebruik daarvan langzamerhand grenzen te stellen, zoodat het pannendak weer wordt gebruikt en dat van plaatijzer door overdekking met het oorspronkelijke 'atap', 'gecamoufleerd'. En eindelijk probeeren de inlanders zelf aan het onsympathieke materiaal een behagelijken vorm te geven, verreweg de gezondste en daarom ook de meest aesthetische opvatting van bouwtechniek.

Het paleis troont in het hart van den paradijstuin, waar de Indische plantenwereld haar wonderen openbaart. Opvallend is het gebrek aan doelbewustheid van zijn aanleg. De liefde voor den naturalistischen parkstijl verontschuldigt veel, maar niet dat de bekende 'kanarielaan', die zijn naam aan den kanarieboom, en niet aan den kanarievogel dankt, wel een begin maar geen eind heeft. Want deze monumentale opgang verliest zich geheel willekeurig in een paar onbeteekenende voetpaden, terwijl toch de schoonheid van een parkaanleg, een harmonie van richting en doel der groote wegen vooronderstelt. En dit gebrek verbaast temeer, omdat de Hollanders van een eeuw geleden toch wel parken konden aanleggen. Hoeveel grootscher ware niet de ligging geworden van het paleis met den lotosvijver, bij een aanleg in waarlijk architecturalen zin. Ik dacht hier even aan de paleistuinen van Versailles, waarin die zin zich met een onovertroffen genialiteit voor het landschappelijk ruimtebegrip, openbaart. Want wat daar aan schoonheid is bereikt door de natuurlijke landschapsgrenzen der omgeving als ruimtelijke parkomsluiting te gebruiken, had ook te Buitenzorg verkregen kunnen worden. Maar het blijkt wel, dat een dergelijke opvatting toen al niet meer werd gevolgd en geheel was vervaagd bij den lateren aanleg, in eierzuchtige concurrentie met den eersten, van een 'nieuwe' kanarielaan, want deze heeft behalve geen eind ook geen begin. De rechte laan doorsnijdt nu op brutale en onlogische wijze (brutaliteit is altijd onlogisch), het overige wegenplan, waardoor ook elke rationeele verbinding met het onlangs verkregen uitbreidingsterrein, onmogelijk werd. Toch herhaalt zich gelukkig ook in Indië de geschiedenis van het architecturale

inzicht. Na langen tijd van werken door onbevoegden is eindelijk door de bekwame hand van Karsten een nieuw wegenplan voor geheel Buitenzorg ontworpen. Diezelfde hand bouwde reeds een brug over de rivier, die door het tuingebied loopt, en zeker een andere opvatting verraadt dan die der armzalige 'rustieke' bruggetjes uit 'den ouden tijd', welke zelfs den grooten lotosvijver niet met rust lieten.

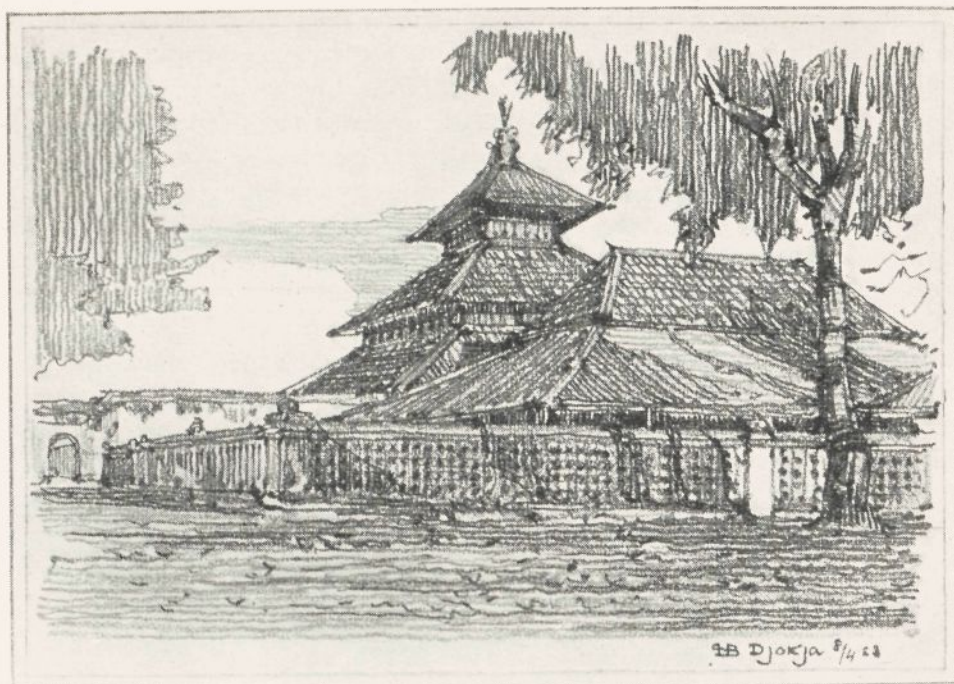
Maar, zooals ten slotte alle kritiek versterft bij een grootschen indruk van het object zelf, zoo ook de mijne gedurende de wandelingen door dezen wondertuin.

De boomen van de kanarielaan door alle mogelijke soorten van klimplanten omwademd leiden, als verstarde reuzenvrouwen met fantastisch groene sleepgewaden den wandelaar binnen. En plotse-ling begreep ik de onweerstaanbaar zinnelijke verleiding van een bloemen- en plantenweelde, zooals in Zola's tuin van l'Abbé Mouret. En ach! de nacht aan den vijver, waar de lotosbloem zich door haren bleeken minnaar uit den zonneslaap liet wekken, en waar mij de geheimzinnig zwoele sfeer der tropen beving, was misschien wel de duizend en eerste der Oostersche vertellingen.

Bij lotosweelde in den maanlichtvijver
Dacht ik aan Heine's teeder tropendicht,
Van bloemenliefde, die door minnenijver
Gewekt uit zon angstdroom, door 't kosmisch licht
Van 's Hemelminnaars bleeke aangezicht.

3 APRIL

Ik was nu elken dag in dezen tuin onder de duizenden plantensoorten, die daar in hun eindelooze verscheidenheid tezamen zijn. Ieder jong botanicus wordt hier tot wanhoop gebracht. Want waar en hoe te beginnen met de studie van dit ontzaggenlijke materiaal, dat aan alle normale plantenontwikkeling ontsnapt. De eene verrassing volgt op de andere. Er zijn boomen als telegraafpalen met kale, zuiver horizontaal ingeplante takken en boomen met allerlei vormen van luchtwortels, tot plankvormige toe. Er zijn boomen zonder bladen, met enkel bloesem en vruchten, en omgekeerd. Er zijn honderden soorten van palmboomen met een (schijnbaar) willekeurige, zoowel als met een duidelijk zichtbare mathematisch geordende bladstelling hunner majestueuse kruinen. En de wereld der bloemen openbaart er eenzelfde oneindigheid van wonderlijke verschijnselen. Want wie dacht bijv. aan de mogelijkheid dat deze kinderen van het licht, ook in het aard-

7. DJOCJA

MISSIGIT BINNEN DEN KRATON

sche duister konden bloeien? Maar ten slotte blijft aller boomen koning de waringin, de heilige van Indië, die ik natuurlijk ook al in Batavia had gezien, maar die hier in een paar exemplaren was uitgegroeid tot het natuurmonument, waarom hij die diepe vereering verdient. De kroon, die oprijst uit den warreligen stam van gebundelde luchtwortels, is van een grootsche majesteit en dat vooral wanneer deze haar takken, zooals een fontein haar stralen, ombuigt in een franje van millioenen en millioenen neervallende fijne stengels.

In dezen vorm is de waringin het ware beeld der beschutting, en zijn schaduw de plaats voor een ritueele handeling. Daarom versiert deze boom ook het plein van elke desa, wordt de aloon-aloon van elke stad met waringins omplant, en krijgt ten slotte de voorhof van elke moskee, door de beplanting met deze boomen, een hoogere wijding.

Is het niet begrijpelijk, dat de Buitenzorgsche dagen (hoe toevallig symbolisch! van klank) met de tuinwandelingen onder voorlichtend geleide, afgewisseld door de rusturen in de vriendelijke woning aan

het begin van dit verrukkelijke park, mij altijd in dankbare herinnering zullen blijven?

6 APRIL

Vandaag te half twee kwam ik te Djocja, hoewel van plan op de geleidelijke reis naar het Oosten aanvankelijk een paar dagen te Bandoeng te blijven, besloot ik, dadelijk na mijn eerste voordracht te Weltevreden op 4 April, eerst naar Djocja te gaan en dan later naar Bandoeng terug te reizen, waar ook de datum van een voordracht was vastgesteld. Na een afscheid van Batavia, dat ik in geen twee maanden zou terugzien, kwam ik te Bandoeng, overnachtte daar, en reisde met den ochtendtrein naar Djocja, want ik had een uitnoodiging ontvangen voor een avondconcert in de Kraton, dat om het Mohammedaansche heiligenfeest niet kon worden uitgesteld. Ik zou er mij later ongetwijfeld een verwijt van hebben gemaakt, indien ik dat verzuimd had.

De spoorreis door de Preanger is een van de schoonste der wereld. Hoewel het landschap van een gebergte er altijd een is van verrassingen, zoo had dit voor mij meer het bizondere, door het Oostersch karakter. Het ging nu ook in zijn plastische verscheidenheid aan mij voorbij, met de altijd domineerende kleur van het groen, waaraan geen enkele toon ontbreekt. En toch is de wisseling der jaargetijden daarin zichtbaar. Er is een lente, een zomer, een herfst en een winter, maar niet in een algemeene verschijning. Er is, als men wil, de een-tonigheid van den eeuwigten zomer; maar met de coloristische harmonie van het lichte groen der lente, met de bloeiende boomen van het donkere groen van den zomer, als de bloem zich tot vrucht heeft gezet; van het bruinachtige geel van den herfst en van het kale geboomte van den winter. Want een levend wezen kent geen blijvenden toestand. Bij onze dennen en hulsten doordringt het lichte groen toch ook het donkere. Maar deze wisseling voltrekt zich in het tropische klimaat voor elke plantensoort op verschillende tijden, zoodat het algemeene aspect van het landschap hetzelfde blijft. En dat groen wordt alleen onderbroken door de terrasvormige rijstvelden, die zich als gestolten bergstroomden over de vlakte tot horizontale vijvers verspreiden.

Maar hoe fel zijn de bloesems der boomen gekleurd, feller dan die in het Westen, omdat ook de hartstochten er feller zijn. Want kleur is hartstocht. Zooals de schilder zijn palet door ondertoonen weet te versterken, wordt in het Oosten het landschap in gloed gezet door de roestkleur van den bodem. Het goudgeel der suikerrietvelden met

8. DJOCJA

ACHTERINGANG VAN DEN KRATON

de flikkering der sawa's is doorspikkeld met de donkere menschjes in hun indigoblauwe kleeding. Want het blauw is de kleur der Javaansche kleeding. Van waar? Misschien ook van religieusen oorsprong. Maar zij is ook de goedkoopste, dat veel verklaart.

De rit gaf het algemeene genot van het vluchtige, en elke halte het bizondere van een rustig bekijken van het kleurige wonder.

Te half twee stopte de trein te Djocja, de Oud-Javaansche hoofd- en koningsstad van Djocjakarta, een der beide vorstenlanden; en 'savonds was er per autorit nog gelegenheid tot een eerste kennismaking.

Al dadelijk treft de rechthoekige aanleg uitgaande van den kraton, het paleis van den sultan, doel zoowel als uitgangspunt van de twee toegangswegen der stad. Een dergelijke aanleg wordt veelal gevonden, waar een vorstelijke residentie oorspronkelijk aanwezig was, en de stad er dus is om haar. Dit type beleeft in het barokke Europa van de 18de eeuw het ideaal, toen het stratenplan zich toch reeds tot een regelmatig aanleg had ontwikkeld.

Uit het kratontype te Djocja en Solo blijkt duidelijk de bedoeling,

vanaf de vier windstreken de toegangen te bereiken tot de voorpleinen van het eigenlijke paleis. Een dergelijke ligging volgens de windroos, heeft in het Oosten een religieuze oorzaak.

Tot goed begrip van den omvang van dit stadsmiddelpunt zij opgemerkt, dat binnen de ommuring van deze uitgestrekte gebouwen-groep eenige duizenden menschen wonen, die allen direct of indirect bij de 'hofhouding' van den sultan zijn betrokken. Uit zulk een aanleg spreekt de zin voor axiale monumentaliteit, welke den Oosterling in het bloed zit. En in het Westen is deze zin, oorspronkelijk klassiek, het bizondere bezit der Romaansche volken, terwijl van de Germaansche, vooral het Hollandsche volk, met zijn meer 'picturalen' aanleg, daarvan à priori het minste besef heeft gehad. Terwijl ik dit schrijf is 'men' juist bezig te twisten over het al of niet behouden van het eilandje in den Hofvijver te 's-Gravenhage. De daarover ingezonden stukken ontheffen mij van de noodzakelijkheid tot het geven van eenig nader bewijs. De Hollander weet niet van dergelijke monumentaliteit, die toch een opheffing tot een hooger plan van architectuur beteekent. Hij kent, in zijn overigens niet onvoornamen burgerlijkheid, dat begrip niet, en wordt daarom boos, wanneer men zijn omgeving in die richting wil veranderen.

Maar laat ik, om niet onbillijk te zijn er op wijzen, dat het vroeger daarmee toch beter was gesteld, en wat daarvan nog aanwezig was, in de 19e eeuw geheel verloren is gegaan.

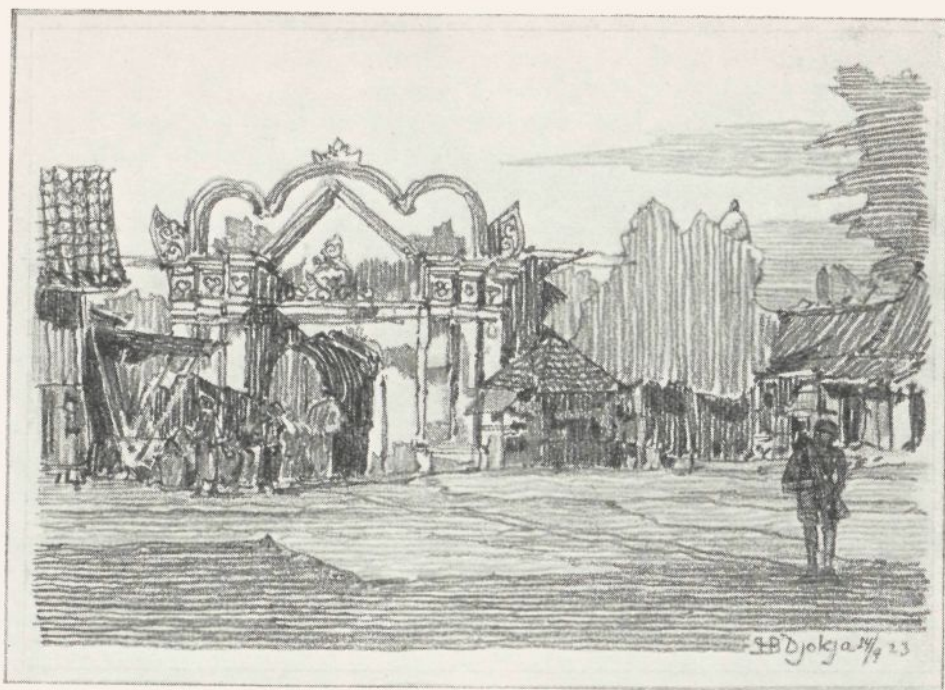
Dit begrip raakt het juiste inzicht betreffende de ligging van een gebouw ten opzichte zijner onmiddellijke omgeving, hetgeen wel als het belangrijkste der moderne bouwkunst kan worden beschouwd.

Bij de bebouwing van Amsterdam-Zuid had ik herhaalde malen gelegenheid de leiding in die richting te waardeeren, welke zonder een samenwerking der verschillende architecten een onmogelijkheid zou zijn gebleken. Dat deze werd bereikt, en dat nog wel onder 'kunstenaars' is, bij het zoo door en door individualistische karakter van het Hollandsche volk, een merkwaardig psychologisch verschijnsel. Maar zou de overwinning op deze nationale eigenschap niet uitsluitend zijn te verklaren uit het inzicht betreffende de voorwaarden tot den groei van een bouwkunstigen stijl?

7 APRIL

De eerste aanblik der Hindoe-Javaansche tempels zou dezen dag tot een bizondere verheffen.

Aan boord had de studie van Van Erp over hun oorsprong en ont-

9. DJOCJA

INGANG VAN DE DESA IN DEN KRATON

wikkeling er mij reeds van overtuigd, dat zelfs ervaren kunstgeleerden nog niet tot eenstemmigheid zijn gekomen betreffende de vraag, in hoever deze monumenten door Hindoes zijn gebouwd, en niet door de bewoners die zij bij hun komst op Java vonden. Dit, en ook de geheimzinnige oorzaak der ontvolking van Midden-Java in het begin der 10de eeuw, blijft nog een archeologische puzzle. Prof. Krom zegt o. a. dat in de geschiedenis der Hindoe-Javanen nog veel duister blijft. Toen de Hindoes op Java kwamen vonden zij er een tamelijk beschaafd volk, wellicht met een eigen tooneel en muziek. Uit de oorspronkelijke cultuur ontstond, door vermenging met die der Hindoes, een Hindoe-Javaansche, hetgeen ons uit inschriften en Chineesche berichten blijkt. Van de verschillende nederzettingen, vanaf het Westen waar geen monumenten zijn gevonden, over Tjanggal in Kedoe (732), zooals een inschrift, gevonden bij een tempeloverblijfsel, vermeldt, naar Malang (760), en gevolgd door latere in Oost-Java, blijven die van Midden-Java de belangrijkste.

Er is daar een grootsch rijk opgebloeid tot het jaar 915, waarop een

plotselinge inzinking is gevolgd. Juist dit geval, waarbij IJzerman o. a. denkt aan een vlucht voor de uitbarsting der Merapi, is nog niet oorzakelijk verklaard. Historisch is van belang, dat de kunst der Hindoes zich langzamerhand 'verjavaniseerde', zooals uit het verband der monumenten blijkt. En ten slotte kan zelfs een Javaansche invloed op Bali worden vastgesteld.

Omstreeks 1500 waren de Mohammedanen meester van de verschillende rijken; maar door het verdwijnen van de Hindoe-cultuur, die zich alleen op Bali verder kon ontwikkelen, was ook de bodem voor een Mohammedaansche kunst op Java weggezonden.

Vandaag zou ik dus de eerste monumenten zien uit de centraal-Javaansche bloeiperiode van 730—930. Hun afbeeldingen, ik zeide het reeds, hadden mij altijd maar weinig geïnteresseerd. Misschien nog sterker dan de sculptuur, stonden mij de wonderlijk gevormde en bovendien te kleine tempeltjes tegen, met hun rare klokvormige bekroningen. Deze architectuur, geheel ornament, had bovendien door het grillige silhouet iets kermisachtigs, hetgeen ik ter nauwernood durf zeggen. Nu kon ik dan eindelijk de werkelijkheid toetsen aan de afbeelding, die immers, zooals ik uit ervaring wist, van architectonische schoonheid altijd tegenvalt. Want de plastische werking, het in architectuur meest uitdrukken element, komt daarin niet tot zijn recht.

Deze ochtend was voor Chandi Prambanan bestemd 1).

De weg daarheen gaat door de verrukkelijke vlakte van Midden-Java, vanuit het hart van Djocja, langs de statig donkere waringinlaan met het gesloten bladerengewelf.

Tusschen de boomstammen schitteren de rijst- en suikervelden in het felle zonlicht, waarachter de Merapi, de machtigste vulkaan van Java, troont. Het was de heilige berg van het vroegere Hindoerijk, maar ook de gevreesde, die misschien zelfs aan dat rijk een einde heeft gemaakt.

De gemeenschap heeft altijd voor haar godsdienstige gebouwen de voornaamste plaatsing gezocht. Was deze in de stad, dan werd bij heuvelachtig terrein daarvoor de beheerschende hoogte bestemd. Was het terrein vlak, dan werd ervoor gezorgd dat de tempel op een plein kwam te staan, en vanuit de verschillende toegangsstraten zichtbaar was. En lag zulk een gebouw, hetzij tempel of klooster, bui-

1) Chandi of Tjandi is de naam van een met den eeredienst in verband staand gebouw, misschien afgeleid van Tjandika, een der namen van Doerga, de godin, die thans op Bali in nauwe betrekking tot de dooden staat.

ten de stad, dan kon men van zijn schoonste ligging in het landschap verzekerd zijn.

Bij de Hindoe-Javaansche monumenten is het moeilijk na te gaan in hoever deze in het midden eener bebouwing stonden, omdat deze geheel is verdwenen, en de omgeving te veel is veranderd. Uit den toestand der monumenten zelf blijkt trouwens wel, dat voornamelijk aardbevingen deze verdwijning hebben veroorzaakt. Maar toch laat de tegenwoordige toestand de schoonheid der oorspronkelijke ligging gissen.

Het allereerst kwam Tjandi Kalasan in zicht ¹⁾, dicht bij den weg gelegen. Een eigenaardige gewaarwording bij het zien van het reeds gekend vreemde en daarom een teleurstelling, waarop ik was voorbereid. Misschien was ook de ruïnetoestand daaraan schuld, die zelfs stutten noodzakelijk maakte. Voor een deel zeker, maar toch...? Spreekt de ziel van een volk niet uit zijn bouwkunst? En blijft de Oostersche ziel niet voor ons ontoegankelijk?

Van de Hindoe-Javaansche tempelgebouwen behoort Tjandi-Kalasan tot het vierkante type, een Grieksch kruis, waarvan drie zijden als kapellen, tot opstelling van beelden, en de vierde als ingang zijn gebouwd. De eigenlijke tempelruimte, altijd vensterloos, staat op een tamelijk hoog stylobaat en wordt door een stoep bereikt.

Een dak, in de gewone bouwkundige beteekenis, heeft het gebouw niet. De afdekking is gebouwd als overkraagde pyramidale stapelconstructie, tot de dagoba, een beëindigingsvorm, die voor de geheele Oostersche bouwkunst typeerend is. De Hindoe-Javaansche is slechts een plaatselijke verbijzondering van de algemeene liefde voor een sprekend opgaand silhouet. Men denke aan de Engelsch-Indische pagode, aan het Siameesche, ja zelfs aan het Chineesche en Japansche gestapelde dak en eindelijk aan de Balineesche meroe, het torenvormig monument, dat rhythmisch van steeds kleiner wordende dakjes is opgebouwd. De dagoba's worden natuurlijk het meest door de, alle menschenwerk hatende, natuurkrachten geteisterd. Die van Kalasan werd daardoor niet anders dan een hoop steenen, die bij den geringsten aardshok dreigt aan het rollen te zullen gaan. Ook de onderbouw heeft sterk geleden. Ik moest dan ook de later bezochte Tjandi Mendoet en Tjandi Pawon te hulp roepen om eenigszins een beeld te krijgen van Kalasan's dagoba.

1) Door de bij dezen tempel gevonden wijdingsoorkonde is althans een tip van den mysterieusen sluier der Hindoe-Javaansche kunst opgelicht. Toen n.l. het jaar 778 voorbij was, stichtte de regeerende vorst ter eere van zijn leermeesters een Tara-tempel. Het dorpsdistrict van Kalasa werd aan den tempel gegeven.

Het Hindoe-Javaansche tempelgebouw is klein van afmeting, omdat de eeredienst van Çiwa, zoowel als van het Boeddhisme niet anders eischt dan een ruimte, waarin het godsbeeld kan worden opgesteld. Hem, die zich dus een grootsche ruimtewerking heeft verbeeld, wacht slechts de teleurstelling. Daarom is alleen een vergelijking gewettigd met den eersten vorm van den Griekschen tempel. En zelfs in zijn lateren uitgroeï van antentempel tot peripteros bleven de afmetingen, in vergelijking met andere monumenten uit de Westersche oudheid, beperkt. Dit bewijst alleen, dat in de kunst het groote niet altijd grootsch, het grootsche niet altijd groot behoeft te zijn. Daar de geringe afmetingen der cella geen ruimtewerking toelaten, en elke architectuur toch op ruimtewerking berust, ligt die der Hindoe-Javaansche dan ook ergens anders.

In elk geval heeft het karakter hunner bouwkunst ertoe geleid, dat vele kunstkenneren aan de Oostersche volken het bezit van een eigenlijke bouwkunst ontzeggen. Natuurlijk ten onrechte, maar begrijpelijk voor hem, wiens oordeel uitsluitend door de afmetingen der overdekte ruimte wordt bepaald. Want daarin vindt de Westersche bouwkunst haar glorie, en dat temeer, omdat deze het werk is van een constructieven geest, het resultaat van technische vaardigheid.

Hoe stouter de constructie, hoe geweldiger ook de ruimte, waaruit zonder twijfel een cerebrale waardeschatting spreekt. Maar wordt de geest van het Westen niet door het verstand, die van het Oosten door het gevoel beheerscht?

Bij een aandachtige beschouwing van het Hindoe-Javaansche tempelgebouw treft zelfs een zekere overeenkomst in opbouw met de monumenten der Europeesche Renaissance. Ware de dagoba een dak, dan zou die overeenkomst van basement, gevel en bekroning volkomen zijn. Bovendien hebben de profileeringen een zuiver klassiek karakter, met een buitengewoon sterke schaduwwerking. Dit heeft ertoe geleid het ontstaan dezer lijstwerken te verklaren uit den tocht van Alexander den Groote naar Voor-Indië, waardoor, krachtens eenzelfde evolutie als de Europeesche Renaissance, ook de Boeddhistische kunst door Griekenland zou zijn beïnvloed.

Maar deze verklaring schijnt gewaagd, als men bedenkt dat de Grieken in een land kwamen met een oeroude traditie. Moet men ook niet veeleer gelooven aan de mogelijkheid van eenzelfde kunstontwikkeling bij volkomen onafhankelijkheid?

En nu het ornament met zijn verwonderlijke schoonheid. Want naast de teleurstelling bij den algemeenen aanblik van het Indische

bouwwerk rijst even plotseling de bewondering voor het bizondere, met de zekerheid, dat zijn schoonheid zich in het ornament openbaart. En ach! waarom staat dan het moderne Westen, dat toch ook zijn gebouwen heeft kunnen versieren, op het punt dit geheel op te geven? Het werd zelfs reeds tot een dogma, dat elk ornament een verslapping beteekent in het vormend denken, zoodat de bouwkunst eerst daar begint, waar het ornament ophoudt. En het moet inderdaad worden erkend, dat bij de wijze, waarop de Westersche bouwkunst zich ontwikkelt, de behoefte tot versiering ook niet meer bestaat, zelfs niet meer wordt geduld. Want dreef niet het noodlot der geheele maatschappelijke ontwikkeling, die zich immers in de bouwkunst aesthetisch verwerkelijkt, onbewust naar de verdwijning van het gevoelselement? Of werd soms, met erkenning der volstrekte onmacht, de vroegere volkomenheid ook maar te kunnen benaderen, dat dogma ter verontschuldiging opgesteld? Men zou het gaan gelooven bij het zien van het heerlijk vermogen tot verwerkelijking van zooveel verbeelding.

Deze begint al bij het basement, stijgt langs de wangen van de stoep, met paneelen in vlakrelief naar boven en rolt weer naar beneden, waar ze eindigt in den wijd opengespaelden muil van het een of ander dier, waaruit verschillende motieven, zelfs menschfiguren, naar buiten puilen. Het is het Makaramotief.

De versiering zet zich voort op de wanden der cella, waarin nissen zijn uitgespaard voor figurale voorstellingen, en vindt haar apotheose in den geweldigen beestenkop boven den ingang.

Het is de gestyleerde leeuwen- of kalakop. De leeuw als koninklijke wachter is niet inheemsch; hij is ingevoerd en daarom ook verindividualiseerd.

Een bekronende warreling van krullen en bladornament valt van daaruit neer, als omlijsting van de deuropening, en eindigt in den muil van eenzelfde dier als aan de stoep. En eindelijk omkranst zij de kroonlijst met sterk sprekende antefixen, en accentueert de dagoba door een stijgende reeks nissen met fijne figuren bezet. Eerst dan, wanneer men dat karakter heeft doorschouwd, begrijpt men de tegenstelling tusschen de bouwkunst van het Oosten en die van het Westen. Voor deze bestaat de structuur ter wille van het ornament, voor gene het ornament ter wille der structuur. De oostersche bouwkunst is uitsluitend ornament, de westersche uitsluitend structuur. De geheele geschiedenis der bouwkunst is een worsteling om de harmonie tusschen het verstandelijk element der structuur en het gevoelselement der versiering, waarvan het evenwicht zich in den tempel, het

ideale bouwwerk der verschillende culturen, openbaart. Volgens dezen gedachtengang zou de westersche bouwkunst eerst thans bezig zijn haar eigenlijk karakter als aesthetische verschijning der maatschappelijke ontwikkeling te vertoonen. Maar loopt met dezen vorm, dien der internationale (is het de tweede of derde), niet de eigenlijke idee der architectuur gevaar? Daarbij denk ik aan het kind en het badwater. Komt Spengler's voorspelling hier niet tot werkelijkheid?

In elk geval wordt de Oostersche invloed op de ontwikkeling der gothiek, die door hem ook uitsluitend ornament wordt genoemd, bevestigd. Want komt de spitsboog niet uit het Oosten, dat vreemde element, waarmee het Westen eigenlijk verlegen zit? Waar de puntige vorm, die een onbeperkte verhooging van het gewelf toelaat, door haar knik min of meer ons stijlgevoel verstoort. Vandaar dat de gothische 'stadtkrone' in dezen tijd, uit de haar stijlverwante omgeving gerukt, met haar gekarteld silhouet, schijnbaar als een afzonderlijk moment boven het dakgewemel der stad uitrijst.

Het Westen daarentegen begrijpt alleen den algemeenen vorm van den rondboog, die ook in den Romeinschen stijl den klassieken geest vertolkt, maar staat vreemd tegenover den bizonderen vorm van den spitsboog. Vandaar de haat van alle klassieke geesten, van een Goethe, van een Semper, tegen deze 'afdwaling'.

En toch.... welk een heerlijke afdwaling; want uit den geest der gothiek werd de moderne bouwkunst geboren.

Beleven wij niet telkens weer de 'verrukking' bij het op- en ingaan tot deze schoonheid, die na de middeleeuwen niet meer werd bereikt? Wel gingen daarna in voortdurende afwisseling nog vele architecturale schoonheidsopenbaringen aan ons voorbij, die met den baroktijd haar eind beleefden. Maar tot die geestelijke vervoering, waarin de mensch door de ruimten der middeleeuwsche cathedraalen werd gebracht, vermocht de ruimte der barok hem ternauwernood op te voeren. Ternauwernood? Of ondergaat hij niet in haar een gevoel van bevrijding, tegenover de gothische, den overgang uit de geslotenheid en het plechtige duister, naar de wijdheid en het jubelende licht? Zou dan ten slotte ook niet in de ontwikkeling der kunst de groote lijn worden ontdekt der voortdurende worsteling om de harmonie van het verstand en het gevoel, van het eeuwige en het tijdelijke, met andere woorden: van het algemeene en het bizondere, dat is in 't eind om de harmonie van den geest van het Westen en dien van het Oosten? En daaruit wordt dan verklaard, hoe gene zich in zijn algemeenheid ruimtelijk ontwikkelt, en deze in zijn bijzonderheid dien van het

10. PRAMBANAN

TEMPELDETAIL

Westen beïnvloedt. Want de geest van het Westen is de verstandelijk constructieve, die van het Oosten de gevoelig versierende. Dan vallen ook alle grenzen weg, die in de vroegere stijlgeschiedenis uitsluitend door den bijzonderen vorm werden bepaald.

Een verder doel was Tjandi Prambanan. Daar verrees in een zonnige vlakte tusschen laag geboomte en suikerrietvelden reeds een geheel ander en uitgestrekter beeld, waardoor ook het gevoel der ruimtelijke beperking verdween. Want Prambanan, ook wel genaamd Loro Djonggrang, is een tempelgroep, die ook de verruiming verbeeldt der oorspronkelijke idee.

Temidden van een rechthoekig terrein liggen door een paar quadratisch concentrische lanen van kleine tempeltjes omgeven, drie groote tempels, gewijd aan de goddelijke drieëenheid, Çiwa, Brahma en Wishnoe. Men kon dus deze niet benaderen zonder de tempellanen te hebben gekruist, of wel in den geest van den dienst, eerst langs het processiepad der tempellanen zelf te zijn gegaan.

Het is een aanleg geheel in Oosterschen geest, die de bereiking van

het eigenlijke heiligdom eerst door den gang langs een weg van monumenten mogelijk maakt. Zoo kon de pyloon van den Egyptischen tempel, de poort tot de heilige ruimte, eerst langs een laan van sphinxen worden binnengegaan. De Oostersche tempel lag gewoonlijk buiten in de vrije natuur, terwijl de overgang tot het heiligdom nog architecturaal werd voorbereid. De Westersche ligt daarentegen te midden van het straatgewoel, waardoor de overgang van het werkelijke leven tot het mysterie een plotselinge wordt.

Deze tegenstelling kan misschien uit religieuze overwegingen worden verklaard, en de indruk van elken aanleg zijn bijzondere waarde hebben. Maar de Oostersche treft ongetwijfeld het meest. Het is immers een psychologisch verschijnsel dat een langzame gang langs een verheffenden weg, als voorbereiding tot een gewijde handeling, een eerbiedige stemming wekt. Langzaamheid en stilte zijn voorwaarden tot de daartoe vereischte statigheid. Snelheid en luidruchtigheid zijn daarmee onvereinigbaar.

Zou het razend tempo der toeneming van deze beide eigenschappen voor onze Westersche samenleving niet iets te denken geven? In verbeelding ziet men den ommeegang der processie langs de honderden tempeltjes gaan, die elk een relikwie bevatten, om eindelijk na de laatste ronde vóór de verblijven der drie goden het offer te brengen. Haar ruïneuze staat maakt een volledige schoonheidswaardeering dezer tempelgroep niet gemakkelijk. Maar wel blijkt uit de verschillende details, dat in Tjandi Prambanan zich een bijzondere cultuur openbaart.

Het is hier misschien de plaats nog eens terug te komen op het verband tusschen kunst en maatschappij.

Wanneer men onder cultuur verstaat de geestelijke uiting eener gemeenschap, welke door een religieuze levenshouding wordt gedreven, dan spreekt het vanzelf, dat de tempel daarvan de ideale geestelijke verwerkelijking is. In het heiligdom moet de maatschappelijke kunst wel haar synthese openbaren. Want voor zijn bouw wordt alles geofferd; geestelijk het hoogste, materieel het meeste. Daaraan wordt niet alleen met trots, maar met deemoed gewerkt, zoodat ook de waarde eener cultuur aan dat heiligdom kan worden getoetst. Cultuur vooronderstelt dus een maatschappelijken geest, die door een harmonische vereeniging van gevoel en verstand wordt gestuwd. Wanneer historisch logisch eindelijk de cultuur gaat wankelen, dan volgt langzaam maar zeker een geestelijke ontwikkeling, waarbij het verstand het gevoel gaat overheerschen. Een zoodanige evolutie beteekent maatschappelijk het geestelijk verval. Het behoeft ternauwernood eenige toe-

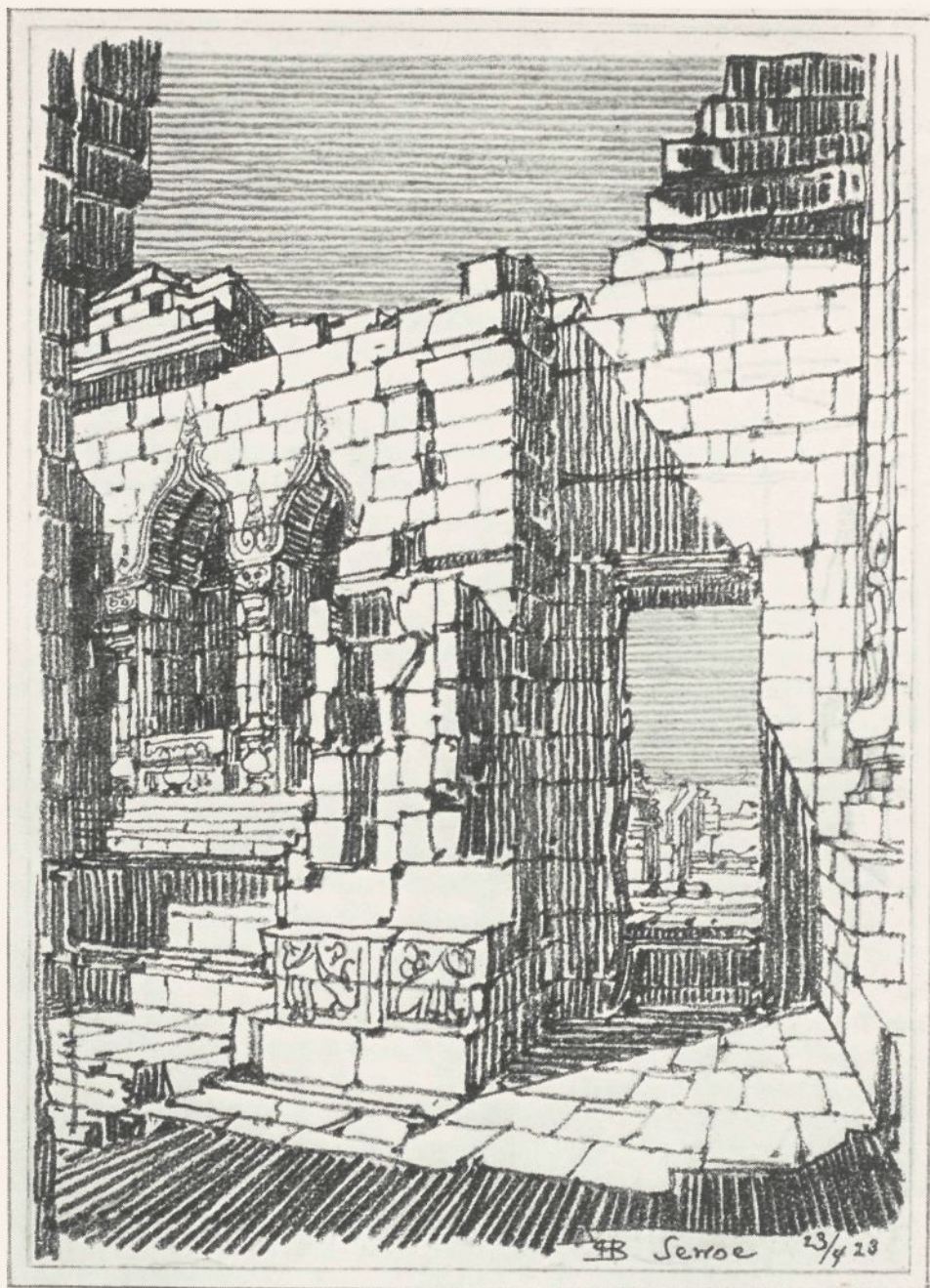
lichting, dat de Westersche beschaving zich in dien toestand van ontwikkeling bevindt.

Toetst men nu de cultuur van het Oude-Javaansche rijk aan zijn schoonste tempelgroep, dan getuigt deze van een cultuur, die tot de hoogste openbaring in staat bleek. Wat ik reeds aan Tjandi Kalasan had leeren bewonderen, zag ik nog in volkomener vorm te Prambanan. Want behalve de grootsche aanleg, die als vanzelf aan Prambanan de voorkeur doet geven, zijn ook de eigenlijke tempels statiger van bouw. Terwijl Kalasan in zijn verhoudingen iets gedrongens heeft, rijzen deze drie met de stijgingslijn van een vulkaan in onweerstaanbaren drang omhoog. En dan is het detail van een ideale schoonheid. Prachtig is o. a. het basement, samengesteld uit een aaneenschakeling van kleine nissen, waarin afwisselend figuren van mensch en dier zijn opgesteld.

Met een bewonderenswaardig talent zijn hier de verschillende gegevens eener plastisch rijke verbeelding door en in elkaar gewerkt. En daartegenover treft weer de onverschilligheid voor architecturaal verband uit de wijze, waarop o. a. een tempeltje geheel vrij, als hoekvulling tusschen stylobaat en stoep, is geplaatst. De verstandig kritische Westerling vindt zoo iets 'onopgelost', de gevoelig onkritische Oosterling vindt dat voor het effect voldoende. En dat is zeker bereikt.

Maar de meest verrassende indruk geeft de cyclus paneelen aan de binnenzijde der terrassen. Het was blijkbaar de gewoonte, zooals ik later aan den Boro-boedoer in den meest verheven vorm zou zien, den eigenlijken processiegang van het monument ook tot een historischen leergang te maken. Al opgaande naar het heilige wordt door een fries, de geschiedenis van den godsdienst en zijn plichten, of die van verschillende heiligen, den geloovigen 'ingeprent'. De lage ligging boven den vloer wordt zelfs daardoor verklaard, dat dit ook reeds voor kinderen geldt. Want met dit steenen 'prentenboek' wordt de inleiding tot de heilige handeling beleefd.

Sculpturaal zijn deze paneelen wonderen van beeldend vermogen; de composities, in eindelooze verscheidenheid, van een diep talent, en de verschillende voorstellingen van een algemeen menschelijk en daardoor begrijpelijk karakter. Bovendien onderscheidt zich deze kunst tegenover die van Voor-Indië door haar kuischheid, terwijl gene sterk erotisch is. Hier werd mij opeens duidelijk, dat de religieuze kunst van alle tijden de scheiding tusschen de menschen doet wegvallen, bij den ootmoed tegenover het onbekende. Het is alleen het tijdelijk

11. SEWOE

DE OVERBLIJFSELEN VAN EEN TEMPEL

bizondere wat de menschheid verdeelt, terwijl het eeuwig algemeene haar bindt.

Onder den diepen indruk eener machtige openbaring reed ik terug, om 's middags een bezoek te brengen aan de dansschool, waarvan ik een paar dagen later een voorstelling zou bijwonen.

9 APRIL

Een bezoek aan de tempelresten van Sewoe gaf eenzelfde voldoening als dat aan Prambanan. Want beider aanleg komt overeen. Toch schijnt Sewoe nog machtiger door het aantal kleine tempeltjes, dat zelfs het getal van 250 overtreft. Daartegenover staat als centrum slechts één tempel.

Een beschouwing dezer beide tempelgroepen bewijst alweer, dat het versierend beginsel in de technische kunsten zich overal en altijd openbaart in de rhythmische rangschikking van eenzelfde element. Dit is reeds in zijn oerbegin erkend, bij het rijgen van kralen tot een halsketting. Veelal wordt als intersecans een onderverdeeling door een ander element toegepast, en eindelijk kan een onderdeel van elk element ook verschillend zijn. De klassieke bouwkunst doet stellig het eerste. De Grieksche tempelzuilen hebben gelijke kapitelen. De middeleeuwsche cathedralen echter hebben pijlers, waarvan de kapitelen ongelijk zijn versierd.

Beteekent dit een verrijking van het rythme of niet? Vonden de middeleeuwers de klassieke opvatting vervelend, armer aan verbeelding? Toch is het klassieke rythme strenger door de algemeenheid van het beginsel. Maar wordt de middeleeuwsche bouwkunst door die verbijzondering niet natuurlijker? Het is in elk geval merkwaardig, dat we ook daarin een overeenstemming tusschen de gothiek en de kunst van het Oosten terugvinden, die reeds met het 'ambacht' begint. Niets zoo bekoorlijk, maar ook niets zoo natuurlijk als de beminlijke 'onachtzaamheid', waarmee de rand van een Perzisch tapijt is versierd. En vinden we een dergelijke 'onachtzaamheid' niet in de middeleeuwsche weefsels terug?

En te Sewoe vinden we zelfs als muurversiering Tudorboogjes toegepast, natuurlijk als stapelconstructie, met horizontale voegen. Dit wijst er ook op dat de Hindoe-architecten niet welfden, (zooals ik later ook aan Tjandi Sari zou zien) omdat zij geen groote ruimten behoefden te overspannen.

Toch blijft de kunst der Çiwaitische tempelgroep van Loro-Djonggrang of Prambanan cultureel de belangrijkste, zelfs belangrijker dan

die van den Boroboedoer. Dit werd vermoedelijk veroorzaakt door de weer opnieuw terreinwinnende oude Dynastie. Want door den jongeren datum is er ook vooruitgang in techniek, zoowel als in materiaal.

Er was nl. aanvankelijk gebrek aan samenwerking van bouwer en beeldhouwer, zooals uit de willekeurige voegverdeeling in het beeldhouwwerk valt af te leiden. In den eersten tijd begon de bouwer onafhankelijk van den beeldhouwer zijn steenen op elkaar te stapelen, hetgeen natuurlijk tot dergelijke technische onvolkomenheden leidt. Te Brambanan blijkt dat te zijn voorkomen. De voegen zijn daar verdeeld in verband met het later te hakken beeldhouwwerk.

In elk geval moet er, zooals in Middeleeuwsch Europa, een soort van gildewezen hebben bestaan, toen de Hindoe-Javaansche monumenten werden gebouwd. Want alleen daardoor is een zuiver stijlbegrip verklaarbaar. Ik zou later op Bali gelegenheid hebben nog een dergelijke organisatie aan het werk te zien.

10 APRIL

Vandaag werd weer naar Prambanan gereden en er de ochtend doorgebracht. Want dit monument moest vooral goed worden bestudeerd, omdat het verzoek tot samenstelling van een rapport over de restauratie der Hindoe-Javaansche monumenten, meer in het bijzonder die van Prambanan gold. Ook hierbij zou het bizondere tot een besluit betreffende het algemeene leiden. Want in navolging van onze eigen wijze van restaureeren werd eindelijk uit de mislukte pogingen het oude te doen 'herleven', het goede besluit getrokken, dat bij het restaureeren van oude monumenten alleen moet worden getracht het bestaande te behouden, en bij noodige of gewenschte vernieuwing of aanbouw, niet den ouden stijlvorm moet worden toegepast.

Het voorgaande geslacht van restaurateurs en daaronder zelfs de begaafdeste oudheidkenners, heeft gemeend de oude vormen te kunnen herscheppen. Het miste echter het diepere inzicht in het wezen van een cultuur, die zich aesthetisch verwerkelijkt in de harmonie tusschen het algemeene en het bizondere van een bepaalde kunst. Want dit had hen moeten doen begrijpen, dat wanneer ook al de geest, waaruit de kunst geboren wordt, dezelfde is en blijven zal, het bizondere van den kunstvorm het veranderlijke openbaart. En het veranderlijke herhaalt zich, als het tijdelijke, op gevaar van verslapping niet meer. Evenmin als in het maatschappelijk leven bestaat er in de kunst een 'terug'.

De dag zou worden besloten door een ontvangst bij den sultan, op-

geluisterd door den dans der serimpi's, een voorstelling, die uitsluitend voor zulke gelegenheden wordt bewaard. Vanaf het Residentiepaleis, waar de gasten samenkwamen, reden we over de aloon-aloon tot voor de paleisselijke ruimte, waarbij de eerbied van het binnengaan werd geprikkeld door de aantrekkelijkheid van het Oostersch geheimzinnige. Maar de begrijpelijke illusie eener weelderig verbeelde doorgang werd op ruwe wijze verstoord door een constructie van ijzeren stijlen met kratten gedekt, die als porte-cochère dienst deed. Daarop volgde een gelijksoortige open galerij, die onwillekeurig in marschgang werd doorlopen, omdat de Hollandsche militaire kapel het Wilhelmus had ingezet.

Vanwaar opeens die ontstemming? Toch zeker niet van een vooropgezet onvaderlandsch gevoel, bij het anders zoo sympathieke volkslied. Onwillekeurig zag ik de gelijksoortigheid van dien weinig vorstelijken ingang en het militair vertoon, dat van een zekere Westersche geringschatting blijkt gaf.

Bovendien kreeg ik bij dezen opmarsch naar de van verre schitterende feesthal het gevoel mee te figureeren in een opera, waarbij ik zonder twijfel, door de Oostersche sfeer gesuggereerd, onwillekeurig aan de 'Aida' dacht. En dat vooral bij het opgaan van de trappen der feestzaal, waar, na aan den sultan te zijn voorgesteld, werd plaatsgenomen op de voor de gasten klaar gezette stoelen. De zetel voor den sultan stond, als het middelpunt der ontvangst, onder het hooge tentdak der machtige vierkante ruimte, van waaruit links en rechts in afdalende lijn, al naar hun rang, de zetels der gasten waren geplaatst.

Deze hal, de pendopo, het atrium van elke Javaansche woning, werd in den kraton tot een architecturale openbaring. Het is een kunstig bewerkte houtbouw, met een driemaal geled tentdak, dat op vierkante stijlen rust. Ik bewonderde met vluchtigen blik de Javaansche houtsnij- en schilderkunst, die zich daaraan in den edelsten vorm openbaart.

De muziek zweeg. En plotseling werd ik getroffen door het prachtige effect der roodbruine bevolking van den kraton, als toeschouwers neergehurkt tusschen de pilaren en fantastisch verlicht in de stilte van den donkeren tropischen nacht. Links van de trap was de gamelan opgesteld, vlak voor ons was de dansplaats.

Na het opdienen van de thee door een leger van aankruipende bedienden was de gamelan opnieuw met de rhythmisch schokkende danswijze begonnen. Ik keek toevallig om en zag de danseressen, die zich achter ons hadden opgesteld. Nog een oogenblik en de opmarsch van

de groep langs den buitensten gang der pendopo begon. Vier volwassen en vier kleine meisjes, in de zilverschittering harer feestkleeding, werden opgeleid door vier dienaressen in kabaai, van effen indigo blauw.

Ik onderging plotseling den ontroerenden indruk van het statig stille voortschrijden in een langzaam tempo met een terugschokkend oogenblik van rust tusschen elken pas, en begreep het oerbegrip van den dans, als een religieuze handeling. Deze rhythmische beweging was een ritueele opmarsch, een processie zonder de warreling van schelgekleurde en zingende mensen, zonder vaandels en baldakijnen, maar een stille plechtigheid, een ommegang van heilige ingetogenheid, zonder eenige propagandistische strekking.

Na de drie zijden van het vierkant te zijn langs gegaan met een prachtig logische zwenking in de hoeken kwam de bescheiden stoet vóór ons. Met eenzelfde zwenking werden de trappen bestegen, de vier volwassen meisjes stelden zich op, twee kleine, met en twee kleine zonder opgeheven zwaarden, hurkten ter weerszijden neer, en de dans begon.

Onvergetelijk blijft mij de schoonheid der gestyleerde bewegingen dezer volmaakte schepseltjes, de boven alle zinlijkheid uitgaande verbeelding van een episode uit de Mahabharata of Ramayana, geholpen door de telkens aankruipende begeleidsters om de minste plooi in de kleeding der danseressen te herstellen. Daarbij was de gamelan met zangstemmen versterkt, waarvan het eigenaardig scherpe geluid als middeleeuwsch koorgezang klonk. De tranen kwamen mij in de oogen, want deze schoonheid benadert het verhevene, dat immers niet van deze wereld is.

De chaos eerst. Toen werd een stem gehoord,
Die orde schiep in aardsche helle-scheuren,
Waar 't vlammend vuur alles dreigt mee te sleuren,
Door 't hoog bevel, en majesteit van 't woord.
De rhythmus kwam, die schoonheid wist te peuren
Uit modderpoel, naar 't rijk waar schoonheid gaat,
Als slanke fee op godgewijde maat,
En dat door heil'ge dans vermocht te kleuren.

Tot zulk een schoonheidsuiting is het Westen niet meer in staat.

Ik denk natuurlijk niet aan de muzikale jazz-band-europeanen, die zich daarnaast bij foxtrott of two-step in de balzaal van hun sociëteit, oneerbiediglijk, 'foxtrottoir' genoemd, ook rhythmisch bewegen.

Voor al voor de bewegingskunst geldt 'que du sublime au ridicule, il n'y a que deux (!) pas'!

Maar bij vergelijking van de dansen onderling blijkt, dat zelfs dansers van beroep de Westersche dans niet tot die rhythmische openbaring vermogen op te heffen. De menuet was de laatste rhythmische beweging der Westersche cultuur, met nog een nabloei van de beide quadrilles der française en van den lancier. Als kunstige 'beweging' geeft de moderne dans ook een beeld van de Westersche beschaving. In een ommezien heeft een Amerikaansche uitvinding, evenals een jaarlijksche mode, de wereld veroverd, dat niet mogelijk zou zijn geweest, zonder een verbanaliseering van vorm en muziek. Vandaar dat een dansende 'menigte' van thans zelfs een irriteerenden indruk maakt.

Daartegenover, ik herhaal, krijgt men in het Oosten nooit genoeg van de prachtige bewegingen der menschen, en... van eigen verwondering over het vanzelfsprekende van het 'openbare naakt'. Door dien natuurlijken bewegingsstijl passen de Oosterlingen ook volkomen in het landschap en 'vallen' de Europeanen ook al in Europa zelf 'er altijd uit'. Hoe belachelijk is niet de stedeling tegenover den 'landman' op een dagje 'naar buiten', en hoe dwaas waren wijzelf niet dien avond, in rok en witte das, onder de caissons en het uitstralende tentdak der verlichte pendopo. Er is trouwens, wat houding en kleeding betreft, al dadelijk een scherpe scheiding tusschen den bewoner der stad en die van het land, een scheiding, die steeds scherper wordt, naarmate de cultuur zakt en de beschaving rijst. Men krijgt zelfs de overtuiging, dat de minachting (het zachtste woord) van den Oosterling tegenover den Europeaan, die reeds uit den blik te lezen is, niet zoozeer een oeconomische, dan wel een geestelijke oorzaak heeft. En zou het ontbreken van alle schoonheidsopenbaring, het gemis aan een cultureelen stijl van 'gezag', niet waardebepalend zijn? Men kan veel verdragen, maar een zich aanmatigende leelijkheid niet. Die gedachten kwamen onwillekeurig bij mij op; want gedachten vermogen nu en dan zelfs de aandacht voor het schoonste schouwspel te verdringen.

Het was deze dans, die ons gedurende anderhalf uur bezig hield. Al dien tijd bewogen zich de dansenden in volmaakte overeenstemming van alle gebaren met de strakke passieloosheid harer gewitte, gemarmerde gezichtjes, en zaten de twee paar kleinen, de beentjes gekruist, onbewegelijk als boeddhabeeldjes, het spel te 'bewaken', waaraan zij slechts een oogenblik deel hadden.

De dans was uit, en in eenzelfde ommegang verdween de processie

vanwaar ze gekomen was in de geheime vertrekken van het paleis. De gamelan zweeg. Weer kwamen de bedienden aangehurkt, nu met de gebruikelijke 'koele dranken' en sigaren. Er werd van den sultan afscheid genomen, naar den ingang teruggemarcheerd, en in de gereedstaande auto's gestapt.

Ik ging naar huis met een van de sterkste herinneringen niet alleen van mijn Indische reis, maar van het schouwspel in het algemeen. Want deze karakteristieke openbaringen van schoonheid, Oostersch cultureel verbeeld als wajang wong (tooneelspel) op het tooneel, als wajang poerwa (schimmenspel) op het doek, en als hoogtepunt de dans der serimpi's, zijn, als uitingen van Oud-Javaansche cultuur, nog levend in den volksgeest der beide Vorstenlanden.

En ook het landschap is daarmee in overeenstemming. Moge dat van de Preanger bij eerste aanschouwing overweldigender zijn, op den langen duur zal dat der vorstenlanden het winnen. Want de Merapi, die door zijn aanstijgende lijnen de hem omgevende vlakte beheerscht, is van een majesteit, die de Preanger niet kent.

Niet in Djocja te zijn geweest beteekent Java niet te hebben gezien.

Den volgenden dag naar den Boroboedoer om te luisteren naar het 'epos in steen', dat te midden van dit cultuurland, als een der merkwaardigste scheppingen van den mensch, ligt uitgestrekt. De bouwers van dezen 'berg des lichts' wisten wel, dat ze hem moesten scheppen in Javaansch arcadie, in het hart van Mataram, 'Java's tuin'.

11 APRIL

Men nadert het monument van ter zijde, langs een flauw aanstijgenden weg, en staat er na een korte omzwenking plotseling vóór.

Het was al geen geheim meer, dat daardoor de eerste aanblik teleurstelling wekt, nog versterkt doordat de vorm van het monument geheel afwijkt van dien der tempels. Want het is een stupa, een herinneringsmonument volgens esoterisch mahajanistische opvatting een 'lichtende toren' van de wereldwet (Dharma), waarvan de Boeddha's de verkondigers zijn. Oorspronkelijk bevatte dit type, dat reeds in de 3de eeuw v. C., in Voor-Indië voorkwam, een deel van het stoffelijk overschot van Boeddha of een heilige. De stupa beteekent voor den boeddhist een godsdienstige openbaring van hoogere orde. Waarom? Waarschijnlijk omdat deze soort van de eenvoudige gedenkzuil af, tot de verheven monumentale piramide, uitsluitend ter verheerlijking van Boeddha's leer, de leer van den godmensch van het Oosten, als afstraling van den algeest, boven het praktische doel der gods-

12. BOROBOEDOER

OMGANG

vereering uitstijgt. Het is een propagandistisch monument, waarvan vooral Açoka de kommerlooze, bijgenaamd Piyadassi, de liefdevolle, de heilige vorst van Voor-Indië, die tot het Boeddhisme was overgegaan, een ruim gebruik heeft gemaakt. Maar van al die duizenden door en na hem gestichte stupa's is de Boroboedoer van het Boeddhistisch-Javaansche rijk een van de grootste, op Java zelfs de eenige. En wat het beeldhouwwerk betreft misschien de allerschoonste.

Het monument ontstaan in den tijd toen het Boeddhisme, meer in het bijzonder het 'Mahajana' (het groote voertuig), op Java zijn zegetocht hield is een ombouwde heuvel, en heeft evenals de tempel een streng geometrisch, zelfs vierkant plan, met een zijdelengte van 114 meter. Het stijgt pyramidaal, met zes vierkante terrassen, waarboven drie cirkelronde, opwaarts. Van het onderste terras wordt betwijfeld of het oorspronkelijk is, omdat het den vorm heeft van een breed stylobaat, hetgeen afwijkt van het gebruikelijke terras, terwijl is gebleken, dat het tegen een cyclus van gebeeldhouwde tafreelen is aangebouwd, zoodat deze onzichtbaar zijn geworden. Bovendien ontbreekt de balustrade en is de detailbehandeling onvolkomener. Daarom wordt vermoed, dat dit stylobaat tot steun werd aangebracht tegen de verzakkingen, die zich reeds gedurende den bouw vertoonden en duidelijk zichtbaar zijn.

Nu zijn er natuurlijk ook deskundigen, die deze bedoeling ontkennen en de onzichtbaarmaking der tafreelen met voorstellingen uit de hel, ritueel verklaren, al schijnt dit gezocht, omdat er geschreven staat, dat 'de hellen zijn ingekluisd in den wereldmuur'. En nu, na deze zakelijke beschouwing, de bewondering. Want wat de Hindoe's daar hebben gebouwd beteekent een der hoogtegolven van een cultuur. 'Een geest van ondoorgrondelijke wijsheid en heiligheid bezielt dit heiligdom', aldus Van Erp in zijn beschrijving van dit monument. 'Die steenen heuvel is een dal van wonderlijke schoonheid, tusschen een keten van vulkanen, beheerscht door den Merapi, en zijn tweelingbroeder, den Mirbaboe'.

Lag dit monument van geloof en wijsheid altijd te midden dezer eenzame wouden en berghellingen? Of was het, zooals op het Dieng-plateau, ook ombouwd door een stad die werd verwoest, waarboven de stupa oorspronkelijk uitrees, zooals een Westersche cathedraal uit het dicht gewemel van menschenwoningen? Een ligging zooals de kraton van Djocja ware in overeenstemming met den vierkanten planvorm en de vier heilig gelinieerde processiewegen, die waarschijnlijk zelfs met kleine monumenten waren bezet. Want die van Prambanan

en Sewoe gingen immers ook, in den geest der Egyptische sfinxenlanen, naar het centrale heiligdom?

Wel mag worden aangenomen dat vier toegangswegen hebben geleid naar trappen waarlangs, vanuit de vlakte, het eerste plateau werd bestegen. Daarop hielden aan den eersten omgang magistrale leeuwen bij de vier poorten de wacht, terwijl hun machtige koppen in zesvoudige opstapeling, als sluitsteen de poorten der terrassen besloten. Men aarzelt de eerste poort binnen te gaan, onder den indruk van den heiligen geest, die langs de gangen waart en afstraalt van de honderden Boeddha's, die, in nissen tronend, het is het bouwmotief zelf, in rhythmische orde, langs en aan het eind van elk ganggedeelte omhooggaan. Want volgens de reeds genoemde leer werd er naar gestreefd, het aantal Boeddha-afbeeldingen zoo hoog mogelijk op te voeren. De naam B. B. heeft men zelfs in verband willen brengen met de vele Boeddhagestaten.

Door de stijging der trappen onder de poorten beleeft men, gaande van terras tot terras, de verzinnelijking door een drievuldig paneelenfries, waarin de wet van karma en de levens van Boeddha Gautama en van andere Boeddha's en Bodhisattwa's (toekomstige Boeddha's) zijn verbeeld. En gekomen aan de bovenste poort, bij het begin der ronde terrassen, houdt plotseling alle versiering op. Was dit opzettelijk, om niet afgeleid door eenige aardsche storing, zich naar het hemelsche te kunnen wenden? Of moest hier door een of andere banale oorzaak het beeldend werk worden gestaakt? Men zou het laatste gelooven, omdat het eerste in volkomen tegenstelling is met den geest der Boeddhistische kunst, die van een monument juist het bekronende gedeelte het rijkst versiert.

Men bestijgt de laatste ronde, waar de Boeddhabeelden niet openlijk maar onder klokvormige opengewerkte stupa's zijn gezeten.

Hier dus een geestelijke stijging door de mystieke aanwezigheid van het licht der wereld, zooals beneden het direct geziene. En op het bovenste terras, waar de aarde als weggezonden schijnt, is men eindelijk alleen met den geest van Boeddha, die eenmaal onder de groote bekronende stupa, als een relikwie in esoterische verschijning was opgesteld. Ik ging bij zonsopgang, zoowel als bij het vallen van den avond langs die heerlijke terrassen. Elk ganggedeelte is volkomen ruimtelijk afgesloten, en maakt zelfs een barokken indruk, door de magische kracht der weelderige beeldhouwwerken. En wat te zeggen van de beeldende pracht der twintig spuwiers, gedeeltelijk makaratype, gedeeltelijk kalakop, in beginsel eenzelfde motief als het Wes-

tersch gothische, die bij een regenval het monument in een 'waterkasteel' herscheppen.

Een maannacht werd mij niet gegund; maar de verbeelding herschiep dit tekort aan mystiek genot, waarvan mij het wonder was verteld. Want de nacht is de eigenlijke sfeer der tropen.

En in gedachten zag ik de rijen der geloovigen opgaan, in rhythmischen gang, langs dit prachtige processiepad, naar den top van den heiligen berg, zooals de serimpi's gingen langs den pendopogang naar de plaats voor den dans. Een verheven schouwspel, dat nu nog in de Boeddhistische landen kan worden gezien, maar op Java niet meer. Want sedert de Hindoes dit monument bouwden en daarna plotseling verdwenen, zijn eeuwen vergaan; en na de bekeering tot den Islam heeft dit monument voor den Javaan geen religieuze beteekenis meer.

In staatgen gang gaat de processie op
Langs beeld en fries; de grootsche voorbereiding
Tot Boeddha's leer. Hij geeft de stille wijding,
Bij stap voor stap naar Boroboedoers top.

De zesde gang krijgt nu opeens de leiding.
Langs kalen wand, door beeld noch fries gestoord,
Naar 't hoogst terras schrijdt de processie voort;
Waar Boeddha wacht, daar wacht ook de bevrijding.

Het monument is dus voor de Javaansche cultuur dood, al is het door de restauratie geen ruïne meer. Men heeft zelfs het prijzenswaardige denkbeeld den toegangsweg te verbeteren tot oprijlaan, op den westelijken ingang gericht. Dan zal ook het banale hotelletje worden afgebroken, om, misschien onzichtbaar, in het nabije klapperbosch te worden opgebouwd. Of zou dat, met het toenemen der sight-seeing-cars, zelfs veilig kunnen gebeuren in palace-vorm, met dancing, teas, cabaret en film?

Er bestaat reeds een plan voor een nieuwe omgeving, waarvan de uitvoering door de tijdsomstandigheden werd verschoven.

Een nacht in de tropen stemt tot inkeer, vooral na den geheiligden indruk van een Oostersch kunstwerk.

De schaduw zinkt op Boedha's heiligdom;
Een herberg van de diepste occulte krachten.
Een heilige stilte schijnt den geest te omnachten,
Van Wijsheidskern, die schoonheid straalt rondom.

De tropennacht spant al mijne gedachten
Op wanhoopsvraag, waarvoor het leven stom,
Naar vrede op aard en het geluk alom.
Of zal de menschheid eeuwig moeten wachten?

Want uit dit vredeswerk spreekt een cultuur;
Gemeenschapszin, die 't eindeloos geduld
Verwekt, om wat den godsdienstgeest vervult,
Te heffen met een driftig kunst'naars vuur,

Tot monument in staat'gen vorm gehuld.
De deemoed overwon den scheppingsduur;
De liefde heiligde het arbeidsuur.
En nooit weerklonk het hatelijk 'gij zult'!

Vanwaar dan die geringschatting, waarmee het geheele Oosten in boeken over kunstgeschiedenis wordt behandeld? Vanwaar dan die hooghartigheid, waarmee het geheele Westen op de Oostersche monumenten, zoowel als op hun scheppers neerziet? Toch zij erkend, dat deze in den laatsten tijd belangrijk is verminderd. Is het een gevolg van wanbegrip betreffende den Oosterschen geest, of is het onwil tot erkenning van de diepe schoonheid van zijn kunst? Want is zij minder dan die van het Westen? Of erkent men haar gelijkwaardigheid, bij eenzelfde worsteling, om het nauwlijks grijpbare naar het hoogste menschelijk kunnen?

Bij aanschouwing vraagt men zich dadelijk verwonderd af, of de Boroboedoer alleen door Hindoes werd gebouwd of dat ook Javanen daaraan hebben gewerkt. Verondersteld wordt natuurlijk van wel; en archeologische fijnproevers meenen ook hun werk te kunnen onderscheiden. Zelfs wordt het andere uiterste beweerd, en dit uitsluitend aan Javanen toegeschreven, temeer omdat er vóór het binnenkomen der Hindoes op Java reeds een zeer ontwikkelde cultuur bestond. Maar het 'type' van het eigenlijke bouwplan, zal wel uit Voor-Indië zijn meegebracht, terwijl zelfs bij overlevering Goenadharma als de oorspronkelijke ontwerper wordt genoemd.

Het is een wonder van beeldend kunnen, waarvan de schepping alleen mogelijk is door een geest van eensgezind willen, bij volstreekte overgave tegenover het godsbegrip. Deze gezindheid, die ook in het Westen bij den bouw van een godsdienstig monument is voorondersteld, is in het Oosten waar de profane architectuur slechts een geringe beteekenis heeft, scherper, door den rijkdom van verbeelding

architectuur, zoowel als de dramatische kunst, beide kunsten eener maatschappelijke synthese, door de burgerlijke cultuur zijn vermoord.

Bovendien was het denkbeeld, als aesthetisch wijsgeerige verklaring, mij lief geworden: dat zonder een algemeen geestelijk ideaal geen algemeene kunstverheffing mogelijk is, terwijl toch het ontstaan eener Haagsche schilderschool, zoowel als een bijzondere muzikale ontwikkeling mogelijk bleek.

Is dan die geestelijke verscheurdheid maar schijn? Of is het desbetreffende verband onjuist?

Ik werd verrast door de studie van H. Roland Holst, 'Historisch Materialisme en Kunst' ¹⁾, waar zij de ongelijkheid in de ontwikkeling van Maatschappij en Kunst verklaart.

Want wel 'vermag enkel de marxistische methode den vaak verborgenen samenhang tusschen de hoogste geestelijke uitingen van een tijdperk en den oeconomischen onderbouw aan het licht te brengen', maar 'het verband tusschen kunst en productiewijze is uiterst moeilijk te doorzien'. De stelling van Marx: 'Niet het bewustzijn der menschen bepaalt hun zijn, maar omgekeerd bepaalt hun maatschappelijk zijn hun bewustzijn', blijkt in elk geval ten opzichte der kunst te oppervlakkig te zijn gesteld. 'Het geloof aan de materie als aan de eenige waarachtige werkelijkheid, de eenige oorzaak (!) of werkende kracht, is naief-realistisch.' Het is het geloof aan een illusie, die de psychologische wetenschap reeds lang vernietigd heeft.

Met deze moedige uitspraak krijgt het dogmatisch historisch materialisme een gevoeligen slag, omdat daarmee niet 'altijd' (!) de productiewijze het geestelijk leven bepaalt. Daarom heeft de schrijfster een scheiding getrokken tusschen de monumentale gebieden der kunst, waarin de gemeenschap haar wezen afbeeldt, zooals het drama, het epos, de bouwkunst, de monumentale schilderkunst en het volksfeest en die, waarbij dat niet het geval is. Maar is men dan ten slotte niet geneigd, gezien de ontwikkeling der bouwkunst zooals wij thans beleven, nog een stap verder te gaan en de geheele cultuurtheorie voor onaannemelijk te verklaren? Want wat belet dan, bij die mogelijkheid, ook het drama, zoowel als het epos en de monumentale schilderkunst te laten volgen?

Of wel.... men wordt gedwongen tot de pijnlijke vraag of niet de stijlkracht der moderne bouwkunst wordt overschat? Kan b.v. haar

¹⁾ Over leven en schoonheid, door Henriette Roland Holst—Van der Schalk, Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1925.

waarde worden vergeleken met die der 17de eeuw, om nu maar bij de nationale verbizondering der Renaissance te blijven.

En dan rijst, bij dieper schouwen, vraag na vraag, waarop een antwoord moeielijk valt, omdat wij inderdaad daartegenover onze tekortkomingen moeten erkennen.

Vanwaar toch die feillooze vormzekerheid, die vastheid zelfs bij de meest ingewikkelde samenstelling, de triomf over de meest gewaagde verbeelding. — Vanwaar dat het kleine nooit peuterig, het groote nooit grof wordt, zoodat zelfs bij verschil van schaal de onderlinge harmonie niet wordt verstoord. Want daardoor schijnt ook alle groote kunst natuurlijk als het vanzelfsprekende, niet moeizaam, maar met een intuïtieve gemakkelijheid te zijn ontstaan.

Maar zelfs al zou, na de worsteling om den vorm, ook door ons die vastheid worden bereikt, dan nog blijft de zekerheid bestaan, dat een inniger waarde woont in de oude architectuur dan in de nieuwe. Vanwaar anders de ontroering, die ons bij een oud stadsbeeld treft, terwijl een nieuw ons die nog niet vermag te geven. Het is het onbewuste gevoel dat in het oude iets tot uiting komt, hetgeen het thans gebouwde niet bezit.

Want hoe men ook over de merkwaardige ontwikkeling der moderne bouwkunst moge denken, geschapen door kunstenaars niet minder begaafd en met niet minder verbeeldingskracht dan de vroegere; zij mist iets, wat zich niet met woorden laat uitdrukken, maar dat als het onuitsprekelijke, alleen uit een bezielende oorzaak kan worden verklaard. En deze moet in het onbewuste worden gezocht.

De psychoanalyse verklaart zelfs het 'onbewuste' voor het algemeene in den mensch, dat daarom van grooter stuwkracht blijkt te zijn dan het verstand.

De menschelijke ziel reageert in een tijdperk van gezamenheidszin geheel anders op de ideële dingen dan o. a. in de laatste eeuw mogelijk was. En de kunstenaar zal in zijn werk onbewust die ziel tot uiting brengen. De kracht der persoonlijkheid verwerkelijkt dan het aesthetisch ideaal van de gemeenschap, terwijl die verwerkelijking in de burgermaatschappij niet anders dan een persoonlijke kan zijn. De eerste vooronderstelt de ondergeschiktheid van den kunstenaar aan de algemeene aesthetische idee, de tweede kan niet anders dan zijn persoonlijke aesthetische idee boven de gemeenschap stellen.

Het schijnt mij dus voorzichtig het bereikte in de hedendaagsche bouwkunst niet te overschatten, terwijl dan bovendien door de scheiding te stellen tusschen de bouwkunst als de eigenlijke gemeenschaps-

kunst, tevens die van het openbare leven, met het drama, het epos, de monumentale schilderkunst en het volksfeest aan den eenen, en de eigenlijke persoonlijke kunsten, als de lyrische poëzie, de absolute muziek en de schilderij van portret en landschap aan den anderen kant, het inzicht blijft bestaan, dat alleen de eerste categorie tot volle uiting kan komen in tijden van cultuur, terwijl bij de tweede, krachtens de psychoanalytische verklaring, deze ook in de burgermaatschappij kan worden bereikt. Er is dus alle aanleiding de waarde der Hollandsche bouwkunst niet te overschatten. Te meer niet, omdat zulk een belangrijke geestelijke beweging toch zeker niet tot een enkel land beperkt blijft.

Dat is ook trouwens niet het geval, want overal zien wij de vernieuwing, in den laatsten tijd zelfs niet meer uitsluitend nationaal verbizonderd.

In dit verband denk ik weer aan Spengler, die de verdeeling der historische ontwikkeling van het Westen in oudheid, middeleeuwen en nieuwe tijd, een zinloos schema noemt. Hij verdeelt de geschiedenis vanaf de oudheid slechts in twee tijdperken, die worden beheerscht door den 'apollonischen' en den 'faustischen' geest, misschien te onderscheiden door dien van het gevoel en dien van het verstand. De apollonische geest is die van Griekenland en Rome; de faustische die van de middeleeuwen tot en met onzen tijd.

Het symbool van de apollonische ziel der antieke cultuur is die der kleine ruimten, zooals de cella der vroeg antieke tempels; het symbool van de faustische der nieuwe cultuur is die der 'oneindige' ruimte, zooals deze met den Romaanschen stijl als verwerkelijking eener nieuwe bouwgedachte in de tiende eeuw tusschen Elbe en Taag begon op te bloeien.

En wanneer dan zijn beschouwing wordt aanvaard over cultuur en beschaving, die zich tot elkaar verhouden als de Grieksche ziel tegenover de Romeinsche, dan schijnt het lot der Westersche beschaving te zijn beslist.

Met onvergankelijk talent, getoetst aan gelijksoortige verschijnselen, heeft Spengler dit denkbeeld eener 'logika der geschiedenis' ontwikkeld en daaruit getracht haar vooruit te bepalen.

Nu kan men dit in optimistische overtuiging verwerpen met de verwachting, dat het ditmaal 'niet zoo erg zal loopen', omdat er zich verschijnselen openbaren die de hoop wettigen, dat de crisis zal worden overwonnen. Of.... de mensch zou, met het bekende gebaar van den struisvogel, niet voor het eerst blijk geven uit de geschiedenis niets te hebben vergeten en niets te hebben geleerd.

Spengler's 'denkbeeld' aanvaarden is trouwens geen kwestie van optimisme of pessimisme.

Ten eerste dit. Men kan bezwaarlijk den bizonderen groei van het intellectueele leven ontkennen, door de fenomenale ontwikkeling der techniek. De wetenschap vindt in haar het dankbaarste veld voor de praktische toepassing van haar vernuft. Een ontzaggenlijke som van kennis wordt dagelijks besteed aan de verbetering van de middelen tot voortbrenging en beweging. De ingenieur, de 'vernufteling' is daarvan de held, de schepper van het onmogelijk geachte. In 'The voice of the machines', het aardige boekje, nu reeds eenige jaren geleden verschenen, werd hij reeds de 'dichter' van dezen tijd genoemd. De technische wetenschappen beheerschen de geheele maatschappelijke samenleving. Er heeft een 'Umwertung aller Werte' in technische mogelijkheden plaats, waarvan de verdere ontwikkeling naar een volledige vermechaniseering van het bedrijfsleven, zelfs met een zekeren geheimen angst, wordt beschouwd.

De stad, vroeger het centrum van cultuur met een 'ziel', is in een versneld tempo gegroeid tot een monster, waarmee men geen raad weet. Want het verkeer, dat zich geen enkele beperking laat opleggen, raast er in steeds grootere razernij doorheen. De metropool verslindt alle intellect en tracht nu de geesten, die zij heeft opgeroepen te verdrijven. Men voelt onwillekeurig, dat dit beeld de afspiegeling is van een samenleving, die veel kan, maar niet veel voelt; die veel weet, en daarom beschaafd is; waarvan het wikkend en wegend verstand elke handeling bepaalt, maar die ook elke gevoelige handeling verwerpt.

De eigenlijke kunsten der gemeenschap moeten in zulk een samenleving wel in de verdrukking komen. Toch zal juist de groote technische kunst zich daarin moeten openbaren, en daarom ook het wonder van bouwkunst scheppen, zooals voorheen de cultuur dat deed, maar nu op hare wijze. Het zal een technisch wonder zijn, van de meest vermetele constructie. In faustischen geest zal zij een geweldige ruimte omsluiten, die de reeds bestaande voorbeelden nog ver zal overtreffen. Maar zal die ruimte ook de geestelijke afspiegeling zijn van een ziel, die daarin zal wonen, en haar het verhevene zal doen benaderen? Er is in de ontwikkeling der moderne bouwkunst zelfs een zekere reactionaire strooming tegen de latere vermechaniseering, waarvan het ontbreken van alle ornament een noodzakelijk gevolg is. De techniek is uiting van het verstand, de kunstvorm die van het gevoel. De eerste heeft als het algemeene daarom een eeuwigheidswaarde, de tweede als het bizondere een tijdelijke. Bij overheersching van het verstand wor-

den alle uitingen van het gevoel onnoodig geacht, omdat dat het over-
tollige schept 'chose pourtant si nécessaire dans la vie': Het verstand
verwerpt ook, in levenshouding, het gevoel als het 'sentimenteele'.

En nu kan zonder twijfel, zooals aan alle scheppingen van het ver-
stand, de machine bovenaan, daaraan een fascineerende bekoring niet
worden ontzegd; en kunnen al die dingen worden bewonderd, zooals
auto en vliegmachine, die door den hartstochtelijken modernist als
'kunstwerken' worden beschouwd. Maar rijst daartegenover dan niet
de twijfel of deze waardeering niet dwaalt? Want is ten slotte het
kunstwerk wel uitsluitend het resultaat van doel, techniek en mate-
riaal? Zooals ook aan Semper's opvatting ten grondslag ligt. Immers
neen. Want dan wordt voorbijgezien, dat het kunstwerk uit de 'idee'
wordt geboren, die zijn bevruchting in het onderbewuste ontvangt.
Zelfs de groote wetenschappelijke uitvindingen ontstaan uit haar, en
niet als resultaat van lang proefnemend denken. Door dit inzicht wor-
den kunst en wetenschap nader tot elkaar gebracht, dan den meesten
kunstenaars lief is.

De idee, het 'denkbeeld' is dus primair, de voorwaarde tot een kunst-
werk, het wezen van het kunstwerk zelf, waarin het doel in zekeren zin
is voorondersteld. Techniek en materiaal zijn dan beide het middel,
waardoor de idee moet worden verwerkelijkt, waarvan de kunstwaar-
de zal afhangen van de wijze, 'waarop' de kunstenaar dat doet. Want
ten slotte is, om het nog eens te zeggen niet het 'wat', maar het 'hoe'
voor het kunstwerk beslissend.

Alleen het 'hoe' en nooit het 'wat'
Geeft ding en daad hun waarde.
Besefte ieder nu maar dat;
De mensch ging langs een rozenpad,
Naar aardsche vredesgaarde.

De bouwkunst, de groote kunst der gemeenschap, toont het ons in
de laatste fase harer ontwikkeling, dat ook deze gaat in verstandelijke
richting. Zij blijft haar wezen getrouw, als afspiegeling van de menta-
liteit der samenleving. Doelmatigheid en zakelijkheid, vooral deze
laatste, waren reeds lang de bekende eigenschappen der moderne
bouwkunst. Hoe doelmatiger en zakelijker, hoe waardevoller ook het
gebouw. Wordt dit reeds hierdoor als kunstwerk miskend? A priori
zeker niet. Deze eigenschappen zijn niet alleen volstrekt niet nieuw,
maar blijken zelfs altijd de voorwaarden te zijn geweest tot waarde-
ring van het architecturale 'gebruiksvoorwerp'. De bouwmeester van

dezen tijd moet daaraan wel de grootste aandacht schenken. Maar men voelt ook dadelijk, dat deze niet uitsluitend waardebepalend zijn, omdat zij de ziel niet raken. Want elk bouwwerk ontstaat uit de harmonie van een constructief en een versierend element of den kunstvorm.

De opgang eener cultuur vertoont de neiging tot beperking in den kunstvorm, het hoogtepunt het evenwicht dezer beide elementen en de nedergang de overheersching van den kunstvorm, die dan echter geen verband meer houdt met het organisme. Daardoor valt de stijl uit elkaar.

Het constructieve element, het verstandelijke, heeft een eeuwigheidswaarde, omdat de samenstelling van een bouwwerk berust op algemeene statische wetten, de kunstvorm daarentegen 'het gevoelige' een tijdelijke, omdat deze berust op veranderlijke beginselen. Vandaar, dat een bamboebrug in Indië op dezelfde wijze is geconstrueerd als een 'ijzeren' brug van hetzelfde type in Europa. Maar bij beider versiering wordt de Indische brug een andere dan de Europeesche.

Vandaar dat de kunstvorm principieel zelfs onafhankelijk is van de constructie, zooals uit de toepassing in verschillende stijlen blijkt. Men zou zelfs kunnen beweren, dat het eigenlijke stijl karakter door den kunstvorm wordt bepaald. Alleen bij een nieuwe bouwidee behoo- ren constructie en kunstvorm bij elkaar. Ook bouwstijlen ontstaan intuïtief. Zij wisselen elkaar af binnen de groote, antieke, en middel-eeuwsche culturen, die eindigen met het barok. Daarna begint de moderne tijd met zijn beschaving.

En ook de andere monumentale kunsten maken eenzelfde crisis door. Is de film, nu zelfs begeleid door het gesproken woord, radiografisch opgevangen, niet de vermechaniseering van het drama, waarvan de daarover gehouden enquête betreffende haar cultureele waarde, den twijfel bevestigt. Ook zij is een technisch wonder.

Maar snijdt haar verbeelding den toeschouwer door de ziel, zooals het groote drama uit een cultuur?

Men probeert zelfs den tooneelspeler te vermechaniseeren tot een pop, die de prachtige menschfiguur moet vervangen. Want het gevoel, zoo heb ik enthousiast hooren verklaren, beredeneert den menschelijken tooneelspeler als te 'realistisch', de pop 'alleen' kan de zuivere verbeelding wekken. Vandaar de vernieuwde belangstelling voor het marionettentheater, die echter uit een ander oogpunt verklaarbaar is.

En ook het drama, de andere groote kunst der gemeenschap, schijnt dus dood, en alle middelen tot zijn herleving zullen falen bij het ontbreken van den daartoe noodigen geestelijken ondergrond. Want het

drama is gemeenschapskunst in hoogsten vorm. In de cultuurgeschiedenis zijn daarvan eigenlijk maar twee voorbeelden bekend, de Grieksche tragedie en het Japansche Nôspel, terwijl het middeleeuwsche volkstooneel en het romantisch drama der Engelsche Renaissance daarvan een tweede fase vertegenwoordigen.

Want slechts een synthese van kunsten, gedragen door de architectuur, kan het collectieve bewustzijn uitdrukken, wat voor het drama noodig is. 'En een dergelijke herleving was in de XIXe eeuw onmogelijk, door de steeds toenemende sociale tegenstellingen'.

Het drama heeft in onzen tijd zijn plaats in het bewustzijn der volken moeten afstaan aan de muziek, de lyrische poëzie en den roman. Want groote dichters komen enkel op in bloeitijdperken van cultuur, en deze op hun beurt veronderstellen een lange voorafgaande periode van ononderbroken ontwikkeling tot een traditie. Daarop steunen, bewust of onbewust, de kunstenaars van elken 'grooten tijd'. Zoo ten onzent Vondel, een der grootste dichters van alle tijden, hoewel diens klassieke drama's niet het karakter hebben van een volkstooneel. De Hollandsche bourgeoisie der XVIIe eeuw beeldde haar wezen niet af in het drama, maar in de schilderkunst. En in den modernen tijd is het de naturalistische roman, die het drama heeft gedood. Want het wezen van het naturalisme is aan het drama vijandig, omdat het alle konventies tracht op te heffen en daardoor bij de zuiver individueele voorstelling terecht kwam. Het drama daarentegen verlangt het algemeene, het eeuwige.

Kortom het tooneel deelde het lot der architectuur, die zich niet tot een algemeenen maatschappelijken stijl kon opwerken.

De Fransche schrijver Gaston Baty zegt, dat het verval van het drama daaraan is te wijten, dat met de 17de eeuw de litteratuur het tooneel binnentreedt. Racine kent o.a. maar één element in de dramatische kunst: Le Mot. 'Le théâtre européen n'est plus que littérature', en onze dramaturgen zijn 'purs littérateurs'. Het vervallen drama, dat de beteekenisvolle schoonheid der décors en costumes, der groepeeringsen en houdingen en het rythme van gang en muziek veracht, wordt een littéraire genre; terwijl de oude mysteriespelen vlak bij de Grieksche tragedie stonden en dezelfde aesthetica illustreerden. Het mysteriespel der 15de eeuw correspondeert met de cathedraal der 13de. Het eene is de dramatische expressie der middeleeuwsche ziel (!), zooals de andere haar plastische vorm is. Het mysteriespel is een drama, d. i. de fusie op het tooneel van de plastische, littéraire en muzikale elementen; geen enkel daarvan meer dan het andere. Daar-

van is het woord niets meer, dan wat voor de levende bloem haar lijk is, zonder kleur en geur. Wij, in dezen tijd, verstaan het drama als een maximum van aktiviteit; de Grieken als een maximum van passiviteit.'

Want noch de grootheid van het Britsche, noch die van het Duitse Rijk, vermochten een tooneelwerk voort te brengen, waar de ziel der gemeenschap in trilt, noch een gebouw op te richten, waarin de eenheid van het volk, zijn kracht en zijn vreugde staat uitgedrukt. Kortom het imperialisme dat het kolossale wil, en dit voor monumentaliteit houdt, doet datzelfde met het tooneel, met toepassing van geweldige afmetingen en felle moderne technieken. Het kapitalisme is daaraan schuld en Amerika het land, waar het tooneel zoowel als de film tot hoogste sensatiezucht zijn gegroeid. In 't kort, het tooneel is, zooal niet absoluut, dan toch in al het essentieele afhankelijk van het maatschappelijk leven.

Wat de dramatische kunst in de toekomst zal brengen, kunnen wij niet gissen. Maar in elk geval maakt de sociale revolutie de baan voor het groote bouwwerk en voor het drama vrij. Den communistischen tooneelhervormers ontbreekt het aan geduld (!) Zij hebben teveel eerbied voor de moderne techniek en denken veel te mechanisch, om voorloopig tot een groote dramatische uiting te komen. Zij willen alles in eens bereiken, terwijl in het begintijdperk eener sociale revolutie nog een tijdlang de elementen eener vorige samenleving het overwicht zullen blijven houden.

En ten slotte de volksdans? Kan daarvan niet hetzelfde worden gezegd, nu de geheele wereld bezig is avond aan avond, uren achtereen, zich volgens hetzelfde eentonige rhythme te bewegen, en met waanzinnig applaus den Jazzband bejubelt, die daarvoor de muziek levert.

De Westersche beschaving, zegt Spengler, zal haar apotheose in Amerika beleven. En Keyserling eindigt zijn 'reisdagboek' met dezelfde overtuiging: het centrum daarvan heeft zich immers reeds van Parijs en Londen naar New-York verplaatst? Want daar wordt over de oeconomische verhoudingen der wereld beslist. Daar wordt geworsteld om deze volledig van de grootste millioenenstad afhankelijk te maken.

En wij Westerlingen worden allen door die ontwikkeling betooverd, omdat wij zelf daaraan meedoen. Wij kunnen niet anders, 'auch wir schieben nicht, sondern werden geschoben.' En wij bemerken niet, dat er een algemeene kunstvervlakking dreigt, omdat, volgens de uitspraak van denzelfden grooten Olympier, die de wancultuur van zijn

eigen tijdperk reeds ontdekte, 'dasz was man in der Breite gewinnt, man in der Tiefe verliert'.

Het merkwaardige van deze veramerikaniseering is vooral ook de bewondering voor groote afmetingen. Men bluft op het groote, maar vraagt niet, of het ook grootsch is. Nu is zonder twijfel in het groot-sche ook een belangrijke afmeting voorondersteld, maar in wezen zijn beide eigenschappen onafhankelijk van elkaar. Dit wordt juist door het onzegbare bepaald.

Hoe dit alles ook zij, men ontkomt niet aan de weemoedige erkenning van Spenglers beschouwing. Toch mag deze, als historisch inzicht in leven en dood eener beschaving, als kosmische wet van alle leven, in dien zin, niet als een noodlot worden opgevat. Maar niettemin blijft het tragisch den kunstenaar te zien worstelen met een tijd, die hem niet meer noodig heeft. Hij wordt wel aan het werk gesteld, in de volkomen overtuiging krachtens zijn talent te zullen slagen, omdat het talent en gelukkig ook het genie wel worden erkend, maar het zijn valsche goden, die men vereert. De kunstenaar in een cultuur-tijdperk gelooft, maar denkt niet, die in een tijdperk van beschaving denkt, maar gelooft niet. Deze is over de idee heen, terwijl gene op een hooger plan staat, als verwerkelijker der idee, maar aan beider uiting ligt hetzelfde begrip ten grondslag.

Daarom is het werk van den eersten geloovig, maar onverstandig, dat van den tweeden verstandig, maar ongeloovig; dat van den eersten godsdienstig, met de ziel gemaakt, dat van den tweeden filosofisch, met het verstand.

Vandaar dat het cultuurwerk als vanzelf schijnt te zijn ontstaan, het beschavingswerk daarentegen na veel moeite en overdenking. Het eene werd krachtens hetzelfde psychisch vermogen als de volkskunst geboren, want er is verwantschap tusschen de boerenwoning en de cathedraal. Het andere niet, omdat daarbij alle traditioneele gevoels-uitingen opzettelijk worden onderdrukt. Want bij een verstandelijke verwerkelijking van het 'probleem' valt de kunstenaar weg, en komt alleen de technicus aan het woord. De machinale techniek heeft het eene overwonnen en het andere bereikt. Vandaar dat in dezen godsdienstloozen tijd zich wel een kunst ontwikkelen kan, maar in haar algemeenheid van een uitsluitend verstandig karakter. Want een beschaving, die uitsluitend in geld denkt, is tot geen geloovige dingen in staat. Daarom kan ook het Westen geen cathedralen meer bouwen; want het wezen van alle cultuur is godsdienstig, dat van alle beschaving ongodsdienstig.

En half denkend, half droomend over dat alles, voel ik ten slotte toch weer de behoefte aan den ondergang der Westersche cultuur te twijfelen, omdat het inzicht in de groote tekortkoming van dezen tijd zich heeft gevestigd. En is de eeuwige twijfel niet de diepste wijsheid?

De sociaal-democratie, zoowel als het communisme zijn cultuurbewegingen, die door politieke krachtsinspanning de regeeringsmacht trachten te veroveren, als middel om te trachten dezen ondergang te keeren. En de sociaal democratie zal in het Westen haar doel bereiken. Maar zal deze tot de bevruchting eener nieuwe cultuur in staat blijken? Of zal ten slotte de ondergang der Westersche beschaving niet te keeren zijn, en de opbloei eener nieuwe cultuur alleen mogelijk worden in het Oosten, met Rusland als centrum, dat door zijn ligging tusschen den Westerschen geest van het verstand en den Oosterschen van het gevoel, daartoe als aangewezen schijnt? Want het faustische wereldgevoel, het 'ik', hetgeen uit de gothische architectuur zich stijgend openbaart, beschouwt de echte Rus als ijdel, welke tegenstelling zich uitsprekt tusschen het in den hemel willen dringen onzer cathedralen en het koepel bezette dakvlak der Russische kerken.

Maar dat ware dan weer het logische gevolg van Spenglers voorspelling, tot welke ook Tagore zich bekent. Totdat... eindelijk de geheele aarde aan haar 'beschaving' te gronde gaat, die Lessing in zijn 'Untergang der Erde am Geist' beschrijft.

En weer ziende naar den Boroboedoer, naar de donkere massa tegen den blauwgrauwen hemel, hoor ik het prevelend gebed van alle Boeddhafiguren, dat veel geleek op dat, wat in het Westen uit het religieuse bouwwerk pleegt op te stijgen. En elk tafreel van het lange fries wordt de verwerkelijking van een algemeen menschelijke handeling.

13 APRIL

Den geheelen ochtend ben ik weer op en langs het heiligdom gegaan, en heb nog eens het verukkelijke landschap tusschen den kraterketen, het dal met het klapperbosch, overschouwd. Ik had gehoopt op de verheven stilte van een maannacht; nu probeerde ik mij die sfeer van geheimzinnige schoonheid te verbeelden. Maar dat gelukte maar half. En nog eenmaal herhaalde ik den processiegang, en dacht, staande op het bovenste terras, tot den hemel zelf te zijn opgeklimmen.

's Middags naar de Tjandi Mendoet, die zelfs na den Boroboedoer nog belangstelling wekt. Want in de driegodenruimte is de middelste troon nog door den tusschen twee Bodhisattwa's gezeten Boeddha be-

zet, die, nadat de bezoeker de prachtige trap tot zijn vertrek is opgeklimmen hem met het bekende handgebaar ontvangt.

Een paar minuten verder staat de kleine Tjandi Pawon, die na de restauratie een volledig beeld geeft van het Hindoe-Javaansche monument.

14 APRIL

Van morgen naar Tjandi Sari, welke vermoedelijk (althans ten deele) als kloostergebouw heeft gediend. Dit monument is dus merkwaardig, als woning der monniken, waardoor het ook een verdieping kreeg. Het is dus in zekeren zin een monument van profane architectuur, met vensters en een plat dak, hoewel de aard der rijke versiering met die der tempels overeenstemt. Er was een stuc-bekleding, een bewijs, dat de beeldhouwers der Hindoesche monumenten het werk niet 'fijn' afmaakten. Dat moest de pleisterwerker doen, zooals bij de meubels in den tijd van Lodewijk XVI.

En daarna naar Tjandi Plaosan, een tempelruïne van geen bijzonder belang.

's Avonds werd ik verwacht bij den Pakoe Alam, den prins, die zijn gasten op een 'wajang wong' onthaalde. Het genot van een Javaansch tooneelspel is gelijk aan dat van den dans der serimpi's. De dansers waren gecostumeerd als wajang poppen. Eenzelfde betoovering door gamelan met koorgezang, onder het prachtige dak der pendopo en de roerloos zwijgende menigte rondom.

De prins, een fijne persoonlijkheid, wiens kleeding algemeen door zijn onderhoorigen wordt gevolgd, had mij eerst in een der vorstelijke vertrekken zijn verzameling kunstvoorwerpen laten zien, waaronder een interessant Oud-Javaansch boek. Maar rondom weer het bekende verschijnsel van een volkomen gemis aan 'smaak', wanneer deze niet wordt geleid door een nationale kunst. Want de meubileering der vorstelijke vertrekken was van een verregaande burgerlijkheid, een uitsluitend Westersche, en niet figuurlijk bedoelde eigenschap. In hoever nu de Oostersche prins zich Europeesche meubelen moest, of heeft willen aanschaffen om zijn Europeesche gasten ook op 'nationale' wijze te ontvangen, weet ik niet; dan wel of hij ze mooier vond dan de oorspronkelijke Javaansche, nog minder. Maar hij heeft ze gekozen uit hetzelfde magazijn, waaruit ook onze grootouders hun meubelen betrokken. De Europeesche beschaving schijnt dus wel voorbestemd 'for better and for worse', het Oosten te verwestelijken. Want ik zag denzelfden geest in een paar woningen van rijke Chineezers,

waar het prachtigst meubilair, en ik ben geneigd de Chineesche meubelen boven alle mij bekende te verkiezen, met de banaalste tafels en stoelen was aangevuld. En tusschen het schitterendste porcelein, waartegenover mijnerzijds eenzelfde neiging staat, stonden vazen en pullen (ik verschreef mij bijna) die in een guldensbazar schenen te zijn gekocht. Bewijst dit niet eenzelfde geestesgesteldheid als van primitieve volken, die het gebruiksvoorwerp van eigen maaksel en op een wijze gestyleerd, waarvan zij zelf het uitsluitend geheim schijnen te bezitten, gretig ruilen voor wat kralen, knopen of een spiegeltje? Van de schoonheid gaat dus blijkbaar geen invloed uit. Zij onderricht zelfs niet, omdat zij, als niet der dingen eigenschap, ook niet aanwijsbaar is. Vandaar haar eindeloze wisseling en de mogelijkheid van der leelijkheid heerschappij.

16 APRIL

Vandaag deed ik voor mezelf een ontdekking. Want hoewel in een archeologisch tijdschrift over Oostersche cultuur wel eens een studie zal zijn verschenen over hetgeen ik opmerkte, is dat, voor zoover ik weet, in een Hollandsch vakblad nooit gebeurd. En de vraag is, of er voor een technische bijzonderheid in het weekblad der Indische kunstkringen, wel plaats is? Een Hollandsch vakblad kwam zelfs aan een Indische rubriek nooit toe, het gevolg van de bekende geringschatting tegenover de koloniën en wat daar te zien is en gebeurt. De Redactie van het nieuwe tijdschrift 'Bouwen' heeft dat ingezien.

En nu de ontdekking. Een bezoek aan het alleraardigste Kota Gedé, de eerste residentie van het vorstenhuis van Mataram, den grooten Islamitischen staat van Midden-Java, een halfuur buiten Djocja (ik reken bij auto-uren) bracht mij voor een prachtige oude baksteenarchitectuur. Nu had ik altijd gehoord dat de Indische baksteen onbruikbaar is, terwijl de muren van den ouden kraton, die ik vóór mij zag, nog volstrekt niet vervallen waren. Vandaar dat het 'waarom' der verwerping van alle baksteen, zooals thans in Indië gebeurt, mij nog niet duidelijk is. Toch zal de oorzaak wel zijn, dat de zware regenval het niet al te harde materiaal spoedig afslijpt en daarom een vernieuwing zoo nu en dan noodig maakt.

Na door een paar schilderachtige straatjes met witte huisjes te zijn gegaan, in gesloten bebouwing, en daardoor van een Europeesch karakter, kwam ik in een palmen- en waringinlaan, met bamboehutten, die zich richtte naar een kleine fantastisch witte poort. Mijn verbeelding had zich in haar bestemming, als ingang van het oude vor-

stelijk buitenverblijf, dus niet vergist. De muurvormige opbouw, waarin de vierkante opening door een deur is gesloten, eindigt op de bekende Oostersche wijze, trapvormig pyramidaal. Het karakteristieke is echter, dat de baksteen is gebruikt om ook de muren der poort harmonicavormig uit te bouwen, terwijl de dagkanten van de opening, die met een deur is gesloten, glad zijn gehouden. Een dergelijke behandeling zou ik later aan de gespleten poorten van Oost-Java en Bali terugvinden.

Ter versterking van het versierend effect zijn de aansluitende muren met gelijksoortige obelisksen gekanteeld. En eindelijk is, ter bijzondere onderscheiding, de poort gewit, terwijl het overige metselwerk zijn prachtig roode kleur behield. Deze pikanterie, te willekeurig om te waardeeren, zal wel niet oorspronkelijk zijn. Want later zag ik in Cheribon een ongewitten ingang, waardoor de eenheid van kleur tusschen poort en muur behouden bleef. Direct achter de poort werd een aansluitend stuk muur haaksch omgezet, om bij openstaande deur niet dadelijk den hof te kunnen overzien. Uit dezen religieusen aanleg, tot afwering van booze geesten, spreekt bovendien de Oostersche geheimzinnigheid, de liefde voor de afgesloten ruimte, waarvan de bijzondere schoonheid zich juist bij verrassing openbaart. Deze indruk is zelfs een stijgende, want men doorwandelt een reeks van bepoorte hoven met hooge palmen en felkleurig bloeiende struiken, telkens afdalende langs bemoste steenen trappen tot aan het diepe einde. Daar lag een kleine vijver, waarin, geheel verscholen onder het groen, eenmaal princessen zich hebben gebaad. Ik was verdwaald in de droome-
rig romantische omgeving uit een Oud-Indisch sprookje, en doolde door den tuin, waarvan Sheherazade meermalen heeft verteld. En gretig keek ik naar den begroeiden muur van het verlaten paleis, een stuk Oud-Javaansche cultuur, waarvan de geheimzinnige verdwijning zelf iets sprookjesachtigs kreeg.

Zeer vrij naar Heine.

(Want ook)	Daar ligt een roodbloeiende gaarde,
(Maar nu)	In fellen zonneschijn.
	Ik daalde er af in de aarde,
	Langs trappen naar een ravijn,
	Waar een rimpelloos stille vijver,
	Beschut voor zonnebrand,
	Zich strekt in de schaduw. Ik blijf er,
	Verscholen aan den rand.

En in mijn historische droomen,
Doorschouwend hier en ginds,
Zie ik sluipend langs struiken en boomen
Een prinses, ter paleisdeur ontkomen,
En nu mij zelf als prins.

Ik was na het eerste bezoek nog een paar maal onweerstaanbaar getrokken naar de bekoring van dit Eden. Want ook de huizen van het stadje zijn interessant. In sommige binnenplaatsen staat nog de pendopo, het tentdak met vier stijlen, en altijd op dezelfde geestige wijze geconstrueerd en besneden. Wat als traditioneele stijl, aan den kraton van Djocja, op monumentale wijze wordt geopenbaard, is in primitieven vorm nog in enkele van die kleine hofjes aanwezig.

Alleen op de verborgen plaatsen der oude hoofdstad van Mataram moet men zoeken naar de nog schaarsche overblijfselen van Oud-Javaansche architectuur.

Zij was oorspronkelijk een houtbouwkunst, zooals wordt bevestigd door reliefs op Hindoe-tempels, en is dat in het Mohammedaansche tijdperk gebleven. Zelfs de moskeeën met hun vele daken houden weer verband met de oorspronkelijke hindoeïstische gebouwen.

Toch zijn, met eenigen speurzin, nog belangrijker voorbeelden van dien stijl te vinden in de kampongs der binnenlanden, waarvan o. a. de architect Maclaine Pont, de voortreffelijke kenner der Oud-Javaansche bouwkunst, mij enkele afbeeldingen heeft laten zien. Maar in de grootere plaatsen is nagenoeg alles weggevaagd, al is de bouwtraditie nog bewaard gebleven. Want bij vernieuwing, 't zij van een oude goot, of van een huisdeur, wordt het bestaande console- of lateimotief naar plaatselijk voorbeeld gebruikt. En eindelijk kan men bij een bezoek aan de nog bestaande werkplaatsjes van metaal er zich niet zonder ontroering van overtuigen dat, evenals voor eeuwen, nog altijd door een zwiependen bamboestengel de as wordt gedraaid van de koperen kern, waaruit hetzelfde kunstvoorwerp te voorschijn komt. Maar het tragische daarvan is, dat dit niet meer met het fraai gestyleerde Oud-Javaansche ornament wordt versierd, maar met een naturalistisch bladmotief, omdat de Westersche winkelier dat mooier vond. De 'Europeesche markt' voorziet geheel het Oosten, de Indische winkels verkoopen alleen nog maar verwesterschte 'Oostersche' kunstvoorwerpen, waaronder ook die onnavolgbare wonderen der batik- en ikatkunst. Om zich te Djocja, het centrum van dit prachtige handwerk, een 'echten' gebatikten doek te verschaffen, moet men door

een ter plaatse bekende naar een geheimzinnig winkeltje worden geleid. Het is daarom niet genoeg te prijzen, dat ter vernieuwde beoefening dezer kunst door enkele particulieren een school werd opgericht. Maar men probeere in 's hemelsnaam niet, daarvan een 'kunstnijverheidsschool' te maken, op 'Europeesche' leest geschoeid.

17 APRIL

Deze dag was eindelijk bestemd voor een bezoek aan den kraton, waarvan ik alleen nog maar de pendopo in feestverlichting had gezien. Ik herinnerde reeds aan den grootschen stadsaanleg van Djocja, met den kraton op het snijpunt der breedte, naar de hemelstreken georiënteerde wegen. Zij zijn doel en uitgangspunt der heerschers woning, te midden zijner onmiddellijke onderdanen. Zoo opgevat, een voorbeeld van idealen stadsaanleg, dat ook overal sporadisch voorkomt. Toch kan, zuiver theoretisch, zulk een aanleg niet anders dan cirkelvormig zijn, omdat het middelpunt langs meer dan twee wegen moet worden bereikt. Daaruit ontstaat met mathematische zekerheid de cirkel, respectievelijk de regelmatige veelhoek, met de radiale en concentrische straten, waarvan de 16de-eeuwsche uitbreiding van Amsterdam het klassieke voorbeeld is.

Een regelmatige stadsaanleg vooronderstelt dan ook een vooraf gemaakt plan, waartegenover staat, het natuurlijk meest voorkomende geval, een geleidelijke en daardoor meer willekeurige ontwikkeling, vanuit een eenvoudige nederzetting.

Hoewel zich hierin ook weer de verstandelijke tegenover de gevoelige uiting openbaart, die dan onwillekeurig ertoe leidt de geordende schoonheid tegenover de ongeordende, het klassieke beginsel tegenover het middeleeuwsche te stellen, is dit toch in zoover onjuist, omdat het cultuurverschil een veel diepere oorzaak heeft.

Maar wel streeft het klassieke beginsel naar geordende schoonheid, naar een meer mathematische schoonheid dan de middeleeuwsche, d. i. naar aan axiaal verband tusschen de onderdeelen en de omgeving, waardoor een element van willekeur wordt vermeden. Bovendien ontstaat daardoor ook het meest strenge begrip voor symmetrie. Het resultaat bereikt, in zijn ideële ontwikkeling, ongetwijfeld een zekere grootschheid, een statigheid, als men wil, welke de middeleeuwsche architectuur in dien zin niet bereikt. Klassiek is daarom ook de poging een gebouw met de omgeving in mathematische harmonie te brengen, het architectonisch effect verder uit te strekken dan tot het afzonderlijk object. Daaruit ontstonden ten slotte de grandiose

perspectieven, die de architecturale wereld hebben veroverd. Het klassieke beginsel heeft daarmee zelfs bereikt, natuurlijk ten onrechte, het begrip monumentaliteit uitsluitend voor zich op te eischen, waartegenover nu de moderne tijd een ander inzicht gaat stellen. Want deze is ten eerste bezig te breken met het dienovereenkomstig beginsel van symmetrie, hetgeen zooals reeds gezegd in die monumentaliteit min of meer was voorondersteld. En bovendien in de architectuur van een bepaald object ook de omgeving te betrekken, een opvatting die vooral den bij uitstek picturalen aanleg van den Hollander ten goede komt. Want al blijft het regelmatige toch ook de moeite waard geschilderd te worden, toch blijft in het algemeen waar, dat de schilderkunst zich het meest tot het min of meer toevallige voelt aangetrokken. Het willekeurige is haar eigenlijk element, omdat de regelmaat een opvatting vooronderstelt, die verder gaat dan het natuurlijk ontstane.

Toch wordt het axiale saamhoorigheidsbegrip van architectuur en omgeving in beginsel ook bij de ontwikkeling der moderne architectuur aanvaard, maar dan 'in den geest der gothiek'. Want in dien zin opgevat, krijgt het architecturaal verband met de omgeving een wijdere beteekenis.

De voornaamste straat van Djocja door haar waringinbeplanting reeds van een monumentaal aspect, leidt naar een groot ommuurd plein, de 'aloon aloon', tegelijk voorplein van den kraton, waar het volk plechtig en feestelijk bijeenkomt. Het is het forum der klassieke, de markt der middeleeuwsche stad. Daar staan ook de beide heilige boomen, waaronder in vroeger tijd geofferd werd, besnoeide waringins, binnen de afsluiting eener mooie steenen balustrade.

Tegenover de magistrale missigit, met den ingang aan de pleinzijde, staat nu een bioscoop, een veelzeggende ontheiliging, die natuurlijk als zoodanig niet wordt beseft, en misschien ook niet is.

Naar voorbeeld van den kraton heeft elke Indische stad, zelfs elk dorp, zulk een feestplein dat, al naar zijn grootte met waringins is omplant, of geheel overschaduwed door den enkele heilige, die in het midden troont. Een prachtige bestemming voor dezen wonderboom, door den bouw van zijn breeden stam, die zich dadelijk veelzijdig vertakt tot dracht der geweldige kroon, en door zijn franje van luchtwortels tot zijn oorsprong terugkeert. Schuilt in dit symbool der oneindigheid misschien niet de oorzaak zijner heiligverklaring?

De poort tegenover den pleiningang is die van het eigenlijke paleis, waarachter trappen stijgen naar een tweede plein, dat toegang geeft tot de 'pendopo', de ontvangzaal, de karakteristieke Indische ruimte.

Ik had reeds gelegenheid deze in functie te zien. Een open gang verbindt haar met de voorhal der eigenlijke woning, waartoe alleen ingewijden mogen doordringen.

Heeft men het voorrecht tot dezen te behooren, zooals ik later bij den prangwedono en bij een paar regenten, dan wordt men in die hal ontvangen, waar het bruids- of statiebed tegen den achterwand is geplaatst of daarin is uitgebouwd. In deze omgeving openbaart zich de intieme pracht eener schitterende versiering.

De overige woonvertrekken om deze hal gegroepeerd, krijgt een vreemdeling niet te zien. Alleen bij den prangwedono zag ik een paar 'moderne' slaapvertrekken door den architect Karsten in den paleistuyn gebouwd. Een verdiende onderscheiding. Daar was het Westen met het Oosten harmonisch vereenigd.

Ter bestudeering van de Javaansche bouwkunst is de pendopo van het grootste belang. Deze merkwaardige vierkante ruimte, ik herhaal nog even, is gebouwd op houten stijlen, die een drieledig gebroken dakvlak dragen van een telkens flauwere helling. Elk vlak rust op een rij stijlen, het middelste, het gepunte, op slechts vier stijlen. Hiertusschen is een gecassetterde zoldering getimmerd, waaronder de zetel van den sultan is geplaatst. Aan die zoldering openbaart de Javaansche kunst van het in houtgesneden ornament haar volle kracht. Maar er is bovendien een constructieve bijzonderheid. De cassetten worden gevormd door overkragingsgewijs gelegde balken, hetgeen aan steenconstructie doet denken. Hieruit blijkt dus opnieuw de prioriteit van het hout als bouw materiaal, zelfs wanneer het stijl karakter die aan de steen zou toekennen.

Dit is bij den Griekschen tempel het geval, die in beginsel ook een houtbouw is. Daaruit ontwikkelde zich het gebouw in steen, terwijl de pendopo niet verder kwam dan het houten stadium.

Het aantal dezer kraagbalken is altijd oneven en stijgt met den rang van den bewoner tot een maximum van negen. Voorwaar een te prijzen methode om op een niet al te opzichtige wijze uitdrukking te geven aan verschil van stand. Bovendien heeft elke locale school een afzonderlijke opzet en versiering van dit balkenstelsel. En eindelijk worden op een zeer vernuftige manier de dakvlakken, waartusschen een opening moet blijven, 'opgehangen' aan de uiteinden der sparren van het vorige vlak; een constructie, die in het Westen, als te 'onzeker', nooit zou worden toegepast. Zij is echter door haar 'zwevend' karakter bijzonder elegant en waarschijnlijk uit het prototype van de tent te verklaren. Bovendien schijnt zij een groote soepelheid

te bezitten, die haar tegen aardschokken doet standhouden. Maar nog een constructieve eigenlijk meer nog aesthetische bijzonderheid moet worden vermeld betreffende de daksparren. Deze zijn nl. niet aan elkaar evenwijdig, maar van uit het middelpunt straalsgewijs opgelegd, hetgeen een bijzonder mooi effect maakt. Als men bij een nieuwbouw voor het 'gemak' de eerste wijze toepast, dan wordt het groote verschil zeer duidelijk zichtbaar. Het behoeft wel geen nadere uitlegging, dat ook deze eigenaardigheid uit de oorspronkelijke tent-constructie is te verklaren.

De kraton zelf bestaat uit een onsamenvattend conglomeraat van hoven met pendopo's, woongedeelten, stallen en bediendenverblijven, die men eerst later, door overdekte galerijen, onderling heeft verbonden. Cynici beweren, dat dit gedaan is om de 'Europeesche' bezoekers niet te laten beregenen, waartoe waarschijnlijk van hooger hand een wenk was gegeven. Dit verklaart misschien ook wel de oorzaak, waarom deze luchtige getimmerten, evenals de overhuiving voor den hoofdingang met daarnaast eenige garages op zulk een ergerlijk 'koopje' zijn gebouwd. Want er kon bezwaarlijk op schunniger wijze wat gegolfd plaatijzer of kratten op een paar ijzeren stijlen tegen en tusschen eerbiedwaardig oud muur- en houtwerk worden opgesteld. Het kostte ten minste wel eenige moeite mij te verbeelden in het paleis te zijn van een Oosterschen vorst, waarvan men gewoonlijk een andere voorstelling pleegt te hebben. Het bleek echter onvoorzichtig naar den oorsprong dezer architectuur te zoeken. Want het feit, dat ook de kraton niet vrijbleef van een Europeesche meubileering, wekte het vermoeden, dat het onderscheidingsvermogen ook daar eenigszins verloren ging. En aan een opgedrongen leverantie, vanwege het gouvernement, vermag ik alsnog niet te gelooven.

De mooiste architecturale aspecten van den kraton zelf waren daarom voor mij de zij- en achteringangen, en een paar poorten in de kampong 'binnen de veste'. Bovendien was daaraan nog niet 'gerestaureerd'. Het aanschouwen van het gewoel, langs en onder deze bouwsels, en vooral het zich tusschen de menigte bewegen, gaf een buitengewoon genot.

20 APRIL

Hoewel van eenzelfde aanleg als de kraton van Djocja is die van Solo, de hoofdstad van Soerakarta, nog meer verward. Brandts Buys, dien wij dadelijk na aankomst een bezoek brachten, had ons voor vandaag uitgenoodigd dezen te gaan zien.

14. SOLO

CHINEESCHE WIJK

De principieele groote lijn der middenas is zelfs niet te ontdekken, zoodat de ingang tot de aloon-aloon niet dadelijk zichtbaar is. Een geheimzinnige gang tusschen hooge witte muren, interessant van aanblik, voert erheen. Toch was hier de bizondere mentaliteit van den sultan merkbaar om toe te geven aan Europeesche neigingen. Vandaar dat zijn inlandsche architect voor bouwkundige studies naar Europa werd gezonden. Het speet mij hem niet te hebben gesproken, want wat hij in opdracht van zijn hoogen lastgever heeft gebouwd, is niet onbelangrijk. Daartoe behoort o. a. een groote feestzaal, waarin een Europeesch architect allicht niet beter zou zijn geslaagd. In dat geval zou immers de stijl evenmin zijn uitgestegen boven het compromis tusschen het Javaansche pendopomotief en het Europeesch detail.

Daarna liepen wij door 'het labyrinth', een pad gaande langs rotsjes, tusschen boompjes en over bruggetjes naar een bergje, waarop een „snoezig" huisje, een van alle 'paleisrumoer' geïsoleerd vorstelĳk slaapvertrekje was gebouwd. Bedoelde deze aanleg de nabootsing te zijn van een Japanschen dwergtuin? Ik twijfelde.

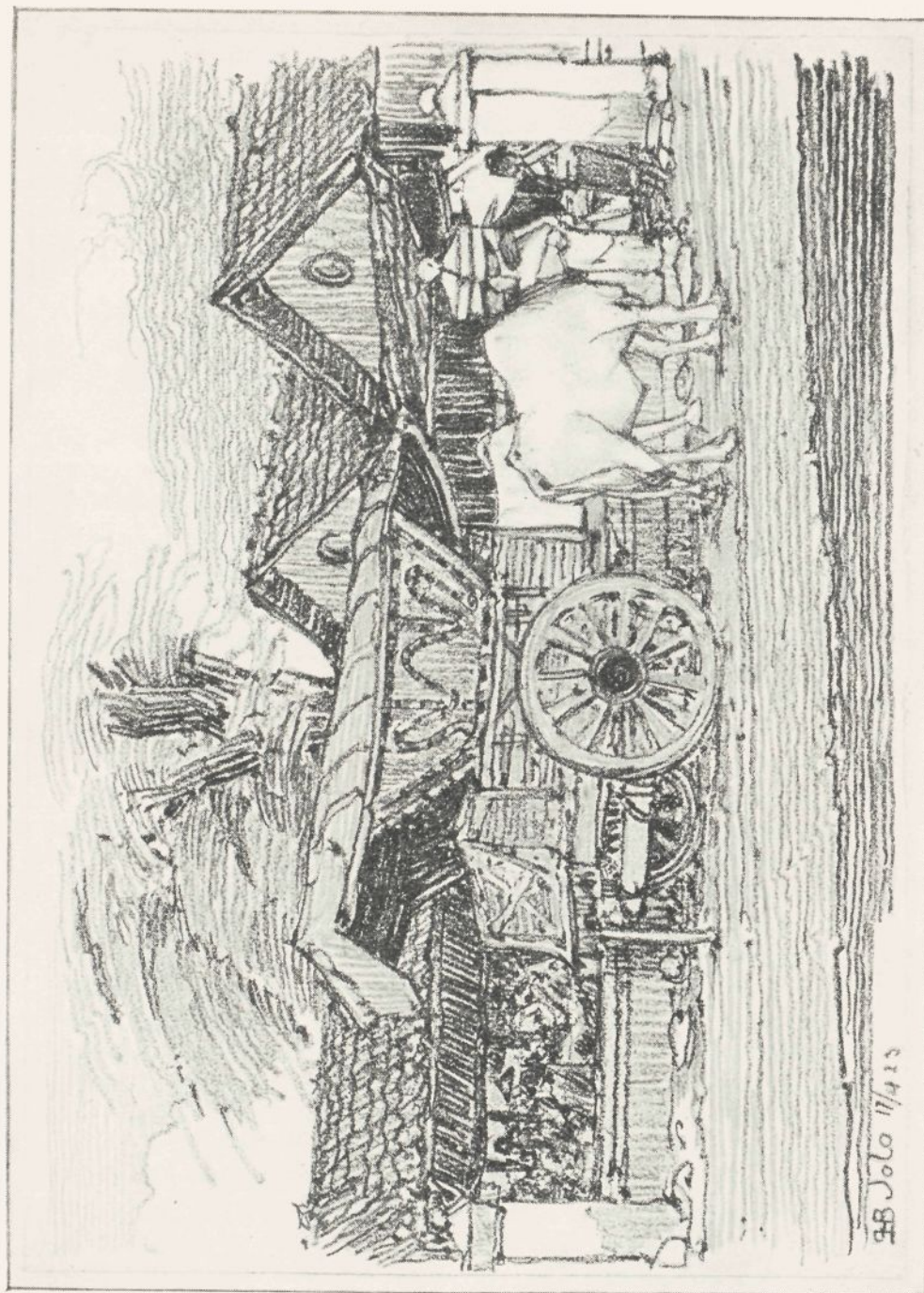
Van meer belang is de Javaansche 'societeit' (ik dacht, dat alleen de Europeaan een dergelijke instelling kende) met een 'pronaos', een klassiek gevelfront op vierkante pijlers, die toegang geeft tot de groote zaal. Het is een werk van twijfelachtige waarde, omdat de bouwmeester blijkbaar door het Westersche gegeven der geslotenheid en het Oostersche der openheid van de wijs werd gebracht. Entre ces deux son coeur balançait. Meer was te verwachten van het in aanbouw zijnde Javaansche theater, hoewel dit, uit hetgeen daarvan reeds zichtbaar was, aan hetzelfde euvel bleek te lijden.

Het schijnt dus voor een Indisch architect 'ad hoc' nog moeilijker dan voor zijn Europeeschen collega, n'en déplaise de aantrekkelijkheid van den 'geest der gothiek', zich niet teveel door den Europeeschen vorm te laten beheerschen.

Toch is deze bouw als zoodanig verblijdend, omdat daaruit blijkt dat de wajang-wong, het Javaansche tooneel, nog levend is. Voor hoe lang nog? Want ook in het Oosten wordt de bioscoop de booze concurrent. Ik kon mij trouwens van dat 'levend zijn' overtuigen bij een voorstelling in de houten loods, die tijdelijk als theater dienst deed. Hoewel geen woord kunnende verstaan was het mij toch mogelijk, aan de hand van een korten tekst, met het gebeuren mee te leven. Maar zoo nu en dan voelde ik een pijnlijk gemis aan taalkennis, temeer omdat er een soort van revue werd gespeeld met de noodige opmerkingen over 'het Hollandsche beleid', waaruit ik alleen het woord 'bezuiniging' opving. En dan niet te kunnen meelachen is irriteerend.

Van avond zou ik eindelijk het derde Javaansche schouwspel bijwonen, de wajang-poerwa, het schimmenspel, te vertoonen op een receptie bij den Rijksbestuurder.

Op het tooneel den mensch door een pop te vervangen is altijd en overal, 't zij als marionet, 't zij als schaduwbeeld, toegepast. Beleven we niet tegenwoordig weer de belangstelling voor deze beide vormen? Men kan zelfs aannemen dat de pop er was vóór den mensch. Bovendien kent de verbeelding daarbij geen grenzen. Ik weet niet of het Oosten de eigenlijke marionet kent, maar de wajang 'pop' wordt er vereerd. Zij wordt zoowel uit hout als uit leer gesneden (het karton is een goedkoop maar minderwaardig materiaal) en op een stokje gezet, waarmee ze in de hand wordt gehouden. De leeren vorm is de meest gebruikelijke, omdat ze lichter is en gemakkelijker tegen het doek kan worden gedrukt. Bovendien laat dit materiaal een rijkere en fijnere vormbehandeling toe. Wonderen van gestyleerde versieringskunst zijn dan ook daarmee bereikt.

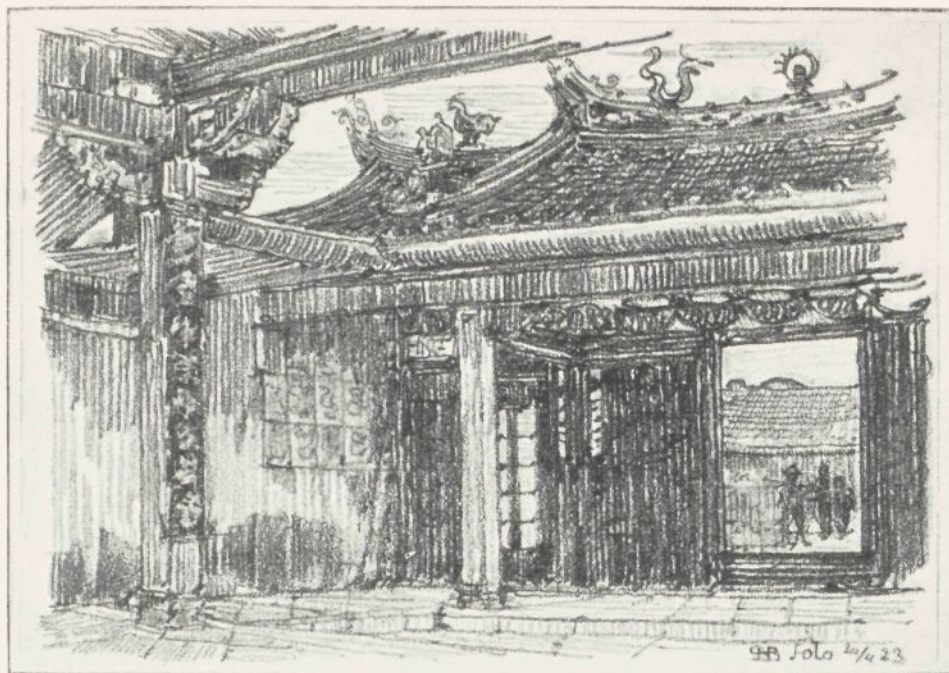
15. SOLO

PASAR

In tegenstelling met den meer naturalistischen vorm van de houten pop, misschien wel daarom van Europeeschen oorsprong, bestaat het karakteristieke van de leeren in het ver naar voren springen van het profiel, met een scherpe uitdrukking van neus en mond, de breede dwarsliggende schouders als die van Egyptische figuren, en de magere armen, die tot aan de voeten reiken. Deze lengte is opzettelijk overdreven (stijlkracht is dat altijd), omdat alleen de armen, zoowel aan het schoudergewricht als aan den elleboog, draaibaar zijn. Bij het spel wordt de pop met de rechterhand vastgehouden, terwijl de linkerhand de beide armen beweegt met de stokjes, die aan de handen zijn bevestigd. Deze eenzijdige beweegbaarheid is voor den Javaan voldoende om alle emoties uit te drukken. Worden bij de Javaansche dans de voornaamste bewegingen ook niet door de armen verricht?

Het spel zelf stamt wellicht uit Achter-Indië en verhuisde mee, met de bedoeling ook de gewoonte vanuit het stamland voort te zetten. Bij het verzoek om in het nieuwe land te mogen wonen moesten nu de voorouderlijke geesten worden ontvangen, waartoe het Wajangspel het middel is, en in de nabijheid worden gehouden. Vandaar dat de poppen, streng gestyleerd, die geesten verbeelden en de toeschouwer ook de overtuiging had, dat de schaduwen de geesten zelve waren. Het wajangspel is daarom ook een spel der duisternis. Bovendien onderscheidt zich het Oostersche schimmenspel van het Westersche daardoor, dat bij het eerste, behalve de schaduwzijde, ook de verlichte zijde der figuren aan de vertooning meedoet, hetgeen hun rijke beschrijving verklaart. Want de mannelijke toehoorders zitten aan de zijde van den vertooner, dus aan de lichtzijde van het doek, de vrouwelijke aan de donkere, zoodat zij alleen het eigenlijke schaduwbeeld zien. Volgens den naam zou deze plaatsing dus een bevoorrechting beteekenen, hetgeen ik echter betwijfel, want een dergelijke hoffelijkheid tegenover de vrouw bestaat in het Oosten niet. Het spel werd natuurlijk in de pendopo vertoond, die terwille daarvan donker bleef.

De geheele aanleg is te vergelijken met dien van den bioscoop; want vóór den toeschouwer zit ook de gamelan gehurkt. Dan volgt de dalang, de vertooner, in dezelfde houding, die de moeilijke taak heeft het geheele spel alleen te leiden. Vóór hem staat het doek, waarlangs, in een kurkachtigen boomstam, de gepunte handvaten zijn gestoken van het volledige stel poppen, dat vanuit het midden in twee reeksen schuin opwaarts loopt. De speler heeft vóóraf de poppen uitgezocht die voor den speelavond noodig zijn, en deze binnen zijn bereik in het midden geplaatst. En nu begint het spel, dat de een of andere episode

16. SOLO

CHINEESCHE TEMPEL

uit een heldendicht, de Mahabharata, of Ramajana verbeeldt, waarvan de tekst door den speler wordt gezegd, terwijl hij onder de muzikale leiding van de gamelan de poppen beweegt.

Het schouwspel ontroert door den strengen stijl der vertooning, hoewel voor den Westerling die vorm niet alleen vreemd is, maar waarvan bovendien het 'begrip' bij hem niet bestaat. Daardoor vermag het ook den indruk van eentonigheid niet te weren, die nog versterkt wordt door een speeltijd van niet minder dan twaalf uren, geheel den langen nacht. De pauzen zijn daarbij kort en worden aangekondigd door de opheffing eener symbolische heelalfiguur, ter aanduiding dat er weer een ondeelbaar oogenblik van de eeuwigheid is afgespeeld. Dat alles is Oostersch; de Chineesche en Japansche tooneelvoorstellingen zijn zelfs niet in een enkelen dag afgeloopen. Daarbij dient echter bedacht dat de vertoonde volkssage overbekend is, zoodat de toeschouwer niets nieuws te zien krijgt. Maar is dat niet de manier een publiek te dwingen tot blijvende belangstelling in den eigen geest?

Wanneer men als Westerling ook de taal niet verstaat, dwaalt men wel eens af naar de verrassend vreemde dingen der omgeving. Want altijd en altijd weer vraagt de neergehurkte menigte in den rooden schijn de volle aandacht. Er werd als bijzondere gunst den vreemdelingen toegestaan even achter het doek een blik te werpen in de vrouwenafdeeling. Op den Serimpiavond had ik al gezien, dat ook de kleine kinderen tot de toeschouwers behooren en met hun aardige gezichtjes op de plastisch ronde lijfjes, even ernstig zitten te kijken als de moeders of rustig liggen te slapen, als ook voor hen het spel wat te lang duurt. En ook toen had ik al het wonder der natuur kunnen vaststellen, dat zich reeds in het kind de Oostersche 'stilte' openbaart. Want zelfs geen huilgeluidje steeg uit de jonge menigte op. Staat ook daarin het Westen niet lijnrecht tegenover het onbegrepen Oosten?

De gamelan speelde dien avond wonderlijk mooi, bij goed luisteren werden melodieën waargenomen van een bijzondere fijnheid. Er werd 'rijtschotel' rondgediend met een 'koelen drank', waarna tegen twaalf uur afscheid werd genomen, toen pas een derde gedeelte van het spel was afgespeeld.

In een prachtigen tropischen nacht reden wij naar het hotel terug.

27 APRIL

Gisteren zag Bandoeng mij weer, nadat ik den vorigen dag met Gerber de middelbaar technische school had bezocht. En 's avonds kwam ik toevallig samen met eenige leden van den ondernemersraad en 'hunne dames', die 's middags de oprichtingsvergadering van dien raad hadden gevierd. Er werden met Treub 'oude' herinneringen 'opgehaald', waaronder het jaar 80 in het centrum stond. En dat, als romantische tegenstelling, van onder de lage zoldering van café Schützenlisl in de Warmoesstraat, tot onder den hoogen sterrenhemel van het Oosten. En met Bosscha¹⁾ werd afgesproken vanuit Bandoeng een paar dagen op Malabar te komen logeeren.

Van morgen maakte ik met de beide professoren Schoemaker een rit door de nieuwe 'witte stad'. Hoewel alle Indische steden wit zijn, is deze nog witter dan wit. Geen enkele muur is groezelig, vervuild of groenachtig bemost, geen enkel dak is wat scheef getrokken, of heeft een paar gebroken pannen, als getuigen van een historisch verleden. Uit een kampong een paar huizen om een spoorwegstation, op Amerikaansche wijze gegroeid, heeft deze stad met een voorspoedig

1) De heer Bosscha, een zeer bekend theeplanter op Java, is sedert gestorven.

heden alleen nog maar een toekomst. En zelfs een eerezucht. Want er was, zooals reeds opgemerkt, een beweging gaande, vooral door den gouverneur-generaal van Limburg Stirum gevoed, haar tot hoofdstad van Indië te maken.

De ligging als een meer centrale, en klimatologisch als een hogere, en daardoor gezondere dan Batavia, werd als daarvoor gunstig argument naar voren gebracht. Er werden reeds verscheidene departementen van bestuur naar Bandoeng overgeplaatst, terwijl met een grootsch project van een centralen stadsaanleg om een gebouwengroep der gouvernementsbedrijven werd begonnen. En bovendien werd Bandoeng bestemd voor de stichting der Technische Hoogeschool. Door allerlei omstandigheden van politieken en economischen aard wordt van deze beweging thans niet meer gehoord. Of ze daarmee voor goed tot rust is gekomen?

Hoe dit zij, of liever hoe dit moge worden, het tegenwoordige stadscentrum is zeer gebrekkig, omdat a priori natuurlijk weer planloos met den stadsaanleg was begonnen. Vandaar het ontstaan van een uitbreidingsplan, dat zeker het karakter heeft van een monumentale bedoeling. De twee belangrijkste centra zijn gegroepeerd om de beide reeds genoemde gebouwen; bovendien twee scheppingen, merkwaardig door de poging tot verwerkelijking van een Indonesischen stijl met toepassing van Hindoe-Javaansche zoowel als Javaansche motieven.

Ik doelde reeds in het begin op de waarde van dit bij uitstek culturele vraagstuk, waarvoor natuurlijk bij de jongere architecten de grootste belangstelling bestaat. Er wordt in vergaderingen over gesproken en gedebatteerd, en in tijdschriften over geschreven.

Laat ik beginnen met te herinneren aan de historische wet, dat een koloniseerende overheersching ook haar cultuur aan het overheerschte volk poogt op te dringen. Het is de tragedie van elke macht dat zij wordt misbruikt, vandaar dat de kunst van het overheerschte volk gewoonlijk wordt vermoord. Toch is ook het tegendeel mogelijk, hetgeen natuurlijk afhangt van de cultuurkracht van het overheerschte volk. Hiertoe zij slechts verwezen naar de bevruchting van het organisme der Romeinsche bouwkunst door den kunstvorm der Grieksche. De kracht eener wederzijdsche cultuur bepaalt dus ook haar gevolgen.

Nu was die van het Hollandsche moederland tegenover die van Indië de sterkste, omdat, zooals reeds gezegd, er geen belangrijke Javaansche cultuur meer bestond toen Indië werd gekoloniseerd? Bo-

17. BANDOENG

BAMBOEBRUG

vendien werd er door de overheerschers ook zeker niet veel moeite gedaan om de laatste overblijfselen daarvan te behouden. Want er zijn onder dergelijke omstandigheden altijd twee stroomingen, de verdedigers der harde overheersching zonder meer, en die van de mildere, door de erkenning ook van anderer kwaliteiten. Er zijn dus ook in dit geval twee partijen, waarvan de eerste, de waardige afstammeligen van de oorspronkelijke overheerschers, beweert, dat het moederland in het algemeen de 'beschaving', dus ook de Westersche kunst, aan de kolonie moet brengen. En zou men ook al erkennen, dat een Indo-Europeesche stijl alleen mogelijk is door de bevruchting van het Westersch 'organisme' door een Oosterschen kunstvorm, dan nog zou deze poging moeten mislukken. Want er is van de Javaansche kunst te weinig over om daaraan een blijvende waarde toe te kennen, terwijl bovendien de Javaan zelf, wiens medewerking dan toch noodig zou zijn, geen kunstzin meer heeft. Mais.... à qui la faute? Daartegenover staat de andere partij, die rondweg het tegendeel beweert, en daartoe ook de noodige bewijzen aanvoert.

De belangrijkste studies daarover verschenen zijn van de architecten Karsten, Maclaine Pont en Schoemaker.

De eerste betitelde zijn studie: 'Opmerkingen over de ontwikkelingsmogelijkheid der inheemsche bouwkunst', de tweede: 'Het Inlandsch Bouwambacht, zijn beteekenis en toekomst' en de derde: 'Indische Bouwkunst en de ontwikkelingsmogelijkheid van een Indo-Europeeschen Architectuurstijl'.

De beide eersten kwamen daarin overeen, dat de Javaansche bouwkunst niet moet worden onderschat. Er zijn daarvan nog vele voorbeelden te vinden, alleen het noodige studiemateriaal ontbreekt. 'Bovendien ontdekt men,' aldus Karsten, 'aan de volkswoning, aan poorten, wachthuizen, en dergelijke, dat het Javaansche volk nog wel degelijk de noodige artistieke capaciteit bezit. En daarnaast vooral de pendopo, die haar climax heeft in den 'kraton'.

'Want de juiste basis voor de verdere ontwikkeling van den inheemschen bouw moet van de nog 'levende bouwkunst' uitgaan, en niet van de ongetwijfeld belangrijke kunst die op Java is ontstaan, de Hindoe-Javaansche.'

En hiermee is het vraagstuk zeker principieel gesteld. 'Want hoewel die kunst,' schrijft Karsten, 'ons bekend is als steenbouw, en ook de huidige bouwkunst voor grootere opgaven als regel met steen werkt, vrees ik toch dat men zich met dit oordeel op den verkeerden weg zal begeven. Het lijkt mij, dat de Hindoe-Javaansche architectuur ongeschikt is voor het beoogde doel.'

'De belangrijkste reden komt mij voor te liggen in het feit dat deze kunst dood is; dat zij in geen enkel opzicht meer in het volk leeft. De techniek van het steenbouwen is vrijwel verloren gegaan niet alleen, doch ook de vormen, het ornament, de voorstellingen; zij zijn aan het huidige volk als geheel volkomen vreemd geworden. Wat er nog van mocht resten, is misschien wel langs historischen weg, doch dan in geheel ander verband overgebracht. Er is echter meer waarom systematische pogingen, deze kunst weer tot leven te wekken, niet onbedenkkelijk zouden zijn, hetgeen met haar karakter samenhangt. In de eerste plaats is deze kunst technisch qua constructie, hoewel steenbouw, toch uiterst primitief. En dan kent zij zoo goed als geen ontwikkeling van het interieur, voor de omsloten ruimte, die voor onzen tijd eerste eisch is. Maken deze redenen het al zeer moeilijk voor verreweg de meeste doeleinden erbij aan te sluiten, zonder in een bedenkelijke maskerade te vervallen, — daar komt nog bij, dat hare geheele ontwikkeling erop wijst, hoe zij, juist omgekeerd, als wat, naar ik op-

merkte, onze tijd noodig heeft, speciaal gericht is op de verfijning en verrijking van zeer weinige hoofdmomenten en daarin een volledige, en a. h. w. tot het eind doorgevoerde ontwikkeling heeft doorloopen.'

'Neen, moge al van die Hindoe-Javaansche kunst door hare historische, artistieke en geestelijke waarde, zeker wel eenige directe invloed vooral op de detailvorming en versiering zijn te wachten, de juiste basis voor de verdere ontwikkeling van den inheemschen bouw lijkt mij gegeven te zijn door de nog 'levende bouwkunst', die wel op die oude kunst aansloot, maar sedert eenige eeuwen toch ongetwijfeld als een zelfstandige stijl mag worden aangemerkt.'

Mij dunkt dat tegen deze beschouwing niet veel valt te zeggen.

Daarmee wordt ook dadelijk een vernietigend oordeel geveld over de verschillende, tot nu toe gedane pogingen, om met den Hindoe-Javaanschen kunstvorm, of als men wil, het ornament, de principieel Westersche gebouwen op te sieren, en ze daardoor een Indo-Europeesch karakter te geven. Deze zijn trouwens een volkomen mislukking gebleken. Want al zal men tot verwerkelijking van een zoodanigen stijl de Westersche constructie niet kunnen ontberen, omdat deze, althans wat de steenarchitectuur betreft, nu eenmaal de allesbeheerschende is geworden, zal toch de eventueele kunstvorm er niet een kunnen zijn, die voor het Javaansche volk dood is, en door den Westerling niet wordt begrepen. Want het Hindoe-Javaansche ornament is in oorsprong religieus, dus doordrongen van symbolische voorstellingen, die den Westerling niet inspireeren. Elke kalakop, dus gestyleerde leeuwenkop, boven een modernen ingang is een caricatuur, zelfs al zou men inlandsche steenhouwers tot de uitvoering kunnen bekwamen, of Westersche beeldhouwers daartoe laten uitkomen.

Ook Prof. Wolff Schoemaker schrijft in zijn studie over de Indische bouwkunst en de ontwikkelingsmogelijkheid van een Indo-Europeeschen (architectuur)stijl, na te hebben vastgesteld, dat de Westersche constructie in het Oosten algemeen geworden is, het volgende. 'Het is echter onjuist te meenen, dat toepassing van ornament in Indiseerend karakter aan de Europeesche bouwrompen, met gebruik van vormen naar Aziatisch voorbeeld, reeds leidt naar de oplossing van een bouwwerk in tropen-stijl. Vooral onjuist is het daartoe vormen te ontleenen aan bouwvoortbrengselen, die niet uit een stijlgeheel, maar meereendeels werden gevonden in afbeeldingen van kunstwerken uit verschillende Oostersche landen, en uit verschillenden tijd; vormen,

waarvan de inhoud niet begrepen wordt en zonder omwerking in eenzelfde geest, elkander benadeelen en aan het gebouw verbrokkelde accenten geven.'

'Alleen juist begrip van vreemde vormen stelt in staat de essentiele trekken daarvan zonder gevaar tot nieuwe motieven om te scheppen, en met takt in harmonisch verband te schikken.'

We komen na deze beschouwingen wel tot het inzicht dat een Indo-Europeesche stijl slechts ontstaan kan uit een synthese van het Westersche constructiesysteem en den Oosterschen kunstvorm, waartoe dan uit de Javaansche pendopo als de oerbouw, zich het definitieve bouwwerk zou kunnen ontwikkelen. Want dan zou het voorbeeld worden herhaald van den Griekschen tempel, waaraan ook een houtbouw ten grondslag lag.

In verband met deze beschouwing wil ik hier inlasschen een studie van den Javaanschen collega Soerjo Winoto, over het type der Javaansche woning, zooals nog te vinden is in Djoejacarta en Soerakarta, de kern der Javaansche wereld.

'In de meeste gevallen ligt zulk een woning op een door een muur omgeven terrein, met een uitzicht op de aloon-aloon, het groote plein (met Residentiewoning en Missijit), waarvan het geheel een statigen indruk maakt.'

'Vooraan ligt de pendopo met hoog dak en verhoogden vloer. Op het lage omgevende gedeelte, 30 à 50 cm. hoog, staan de buitenstijlen op steenen voetstukken. De daarop volgende zijn eenigszins grooter. En eindelijk de vier middelste, als de grootste, dragen ook het middelste plafond, dat verdeeld is in twee rijk versierde velden op trapsgewijze opgelegde balken. Men lette op de ananasvormige tussenstukken, en de straalsgewijs opgelegde dakribben met de panlatten, waaraan de sirappen worden bevestigd. Bij een pannendak worden de ribben beschoten. Het dak springt ver over, door schoren gestut. Achter de pendopo volgen de overige vertrekken.'

'Het nieuwerwetsche plan is om hygiënische redenen gewijzigd, vooral wat de middenruimte betreft.'

Toch meent Winoto, dat de Westersche invloed gevaarlijk wordt. Want in dit plan wordt het oertype gezien van den Javaanschen woningbouw, vooral wat de pendopo betreft, omdat deze aan alle woningen van eenige beteekenis voorkomt.

'Evenals uit het atrium der Romeinen later de basilika is ontstaan,' zegt hij verder, 'zoo is uit de kleine pendopo der woning de groote of algemeene voortgekomen, het publieke gebouw van elke desa. En nu

dreigt er gevaar tot algeheele vernietiging der Javaansche kunst, door Westerschen invloed.'

Hiermee staan we dus midden in het probleem. Want Winoto, die zeker niet allen invloed van buitenaf wil weren en ook weet, dat dit niet zou kunnen, roept toch zijn landgenooten op daartegen te waken. 'Hoe meer men,' zegt hij, 'doordringt in een andere vreemde kunst, hoe meer men de eigen leert waardeeren. En het is onbegrijpelijk, hoe dat inzicht is gedaald. Want de paleizen en regentenwoningen zijn met allerlei stijllooze dingen bedorven.'

En zijn slotrede luidt:

'Is het dan niet aan U, landgenooten, de eer en de schoone taak op U te nemen, de kunst op zoodanigen trap van ontwikkeling te brengen, dat men zou kunnen spreken van 'de Javaansche kunst', even karakteristiek als de Westersche of eenige andere verder gevorderde kunst, staande op zich zelf, onafhankelijk van die van andere beschaafde landen? Let wel, dit is geen conservatisme. Want de kennis, die reeds menige Javaan hier of elders heeft weten te vergaren, (Winoto studeerde te Delft), gebaseerd op Westerschen grondslag, zal dankbaar 'moeten' worden toegepast, in dien zin, dat de constructieve, hygiënische en oeconomisch hoogstbelangrijke factoren moeten worden vervormd om het aesthetische of architectonische te bereiken, dat eventueel uit ons eigen nationaal innerlijk moet voortvloeien.'

Na deze beschouwingen wordt het dus wel duidelijk dat een werkelijke Indo-Europeesche architectuur eerst dan zal kunnen ontstaan, wanneer de Javaan niet alleen zelf het beroep van architect kan uitoefenen, maar ook de volledige opleiding daartoe in Indië kan verkrijgen. Als waarschuwend voorbeeld moge dienen dat in Britsch-Indië reeds tientallen van jaren Indiërs, op Westersch geaarde scholen, worden afgericht op het maken van postkantoren, stations enz. in Europeesche, en dan liefst doode stijlen. Men ontwerpt er in Grieksch, in Gothiek en Renaissance, maar met volkomen uitsluiting, zoowel van de nationale, als van de moderne ontwikkeling.

Gelukkig is de propaganda voor een dergelijke opvatting in Hollandsch Indië niet denkbaar. Het is ook daarom dat ikzelf, in een vertrouwelijk gesprek, de instelling van een afdeeling voor architectuur aan de Technische hoogeschool te Bandoeng heb bepleit.

Maar al mogen sommige Westersch geschoolde architecten het recht van Indië op een eigen bouwstijl en het recht der inheemsche kunst op ontwikkeling volkomen erkennen, en zelfs de consequenties daarvan aanvaarden, toch zullen de opdrachtgevers, in wier handen

uitsluitend de opdracht tot den monumentaalbouw berust, daarvoor ternauwernood iets voelen.

Het is een kwestie van cultuur. Maar juist daarom is er geen reden om aan een herleving daarvan te wanhopen, zegt Karsten. Want aan-gezien de bouwkunst de Maatschappij weerspiegelt, zoo mogen wij in de eerste plaats denken aan den invloed der groote beweging, die wij nu vooral kunnen waarnemen op de gebieden van maatschappelijken onderbouw, van oeconomie en politiek en ten slotte aan het wassen der zelfstandigheid van Indië. Want daardoor wordt het eigen Indies-zijn versterkt, en op den duur de eigen atmosfeer. Immers uit maatschappelijk zelfbewustzijn volgt cultureel zelfbewustzijn; en zoo zal het gevoel van, en behoefte aan eigen sociale kracht en zelfstandigheid, ook den Indiër de waarde en zin van eigen geestelijk leven doen beseffen.

In dit verband zij nog gewezen op de wenschelijkheid van den Inlander als opdrachtgever, omdat er dan, in tegenstelling met wat men thans nog algemeen waarneemt, bij den cultureel ontwikkelden inlander geen gevaar behoeft te bestaan voor een verkeerde toepassing van Westersche ideeën. Integendeel. Beïnvloeding is en was altijd onvermijdelijk, maar kan bij een normale ontwikkeling niet schaden. Toch zal voor de verwerkelijking eener dergelijke ontwikkeling nog veel moeten gebeuren, omdat aan de toch zoo noodzakelijke ambachtelijke kennis nog alles ontbreekt. Om niet te spreken van de 'Europeesche bouwverordening' opgemaakt tegen de ratten, dus tegen de pest-epidemie, maar daardoor met een volkomen miskenning van het eigen karakter der Javaansche woning. En volgens Maclaine Pont zou deze zonder eenig bezwaar in dien geest kunnen worden veranderd. Want het is juist aan de woning en tal van andere kleine gebouwtjes, waaraan men het stijlvolle karakter der Javaansche kunst kan bewonderen.

Ik ontnem dus ten slotte aan de aanhaling van Soerjo Winoto de volgende eischen voor de ontwikkeling van een Indo-Europeeschen bouwstijl, of een Javaansche kunst.

Geen conservatisme tegen den constructieven modernen geest, maar de kunstvorm door den Javaan. Want we weten immers, dat een bouwstijl een synthese is van twee elementen:

1. van het constructieve, het uit het verstand geborene, het algemeene en daarom het eeuwige.
2. en het aesthetische, het uit het gevoel geborene, het bizondere en daarom het tijdelijke.

En tegen de indringing van dat element moet de Javaan zich wa-

penen. Want de kunstvorm, die voor een Indo-Europeesche, d. i. in dit geval Javaansche kunst past, kan Europa hem niet geven.

Dien vorm moet hij dus hervinden. Eerst dan zal er een begin kunnen zijn van het zoeken naar harmonie tusschen constructie en kunstvorm, het einddoel van elken stijl. En deze ontwikkeling, die den Javaan zelf als volwaardig architect vooronderstelt, zal dan gelijken tred houden met dien naar een zelfstandig Indië.

Nu hebben de architecten der beide Bandoengsche gebouwen, Gerber, die der gouvernementsbedrijven, en Maclaine Pont, die der Technische hoogeschool, ongetwijfeld een interessante poging gedaan ter verwerkelijking van dit denkbeeld. Gerber ging daarin het verst. Want hoewel het algemeene stijlkarakter aan de Italiaansche Renaissance doet denken, zooals ook de geheele opzet als verdiepingenbouw het Westen typeert, waagde hij den middenbouw met een meroevormigen toren te bekronen. En wat het detail betreft, profileerde hij de colonnetten der bovenverdieping op Hindoe-Javaansche wijze, terwijl een relief van buitengewone afmetingen in denzelfden stijl, het muurvlak boven den hoofdingang zou versieren.

Hij maakte het zich daardoor niet gemakkelijk. Want de begrijpelijke verleiding tot toepassing van den Hindoe-Javaanschen kunstvorm baarde tevens het bezwaar van het Westersch misverstand. De kwaliteiten van het overigens grootsche werk vermogen dan ook niet den indruk daarvan te verzachten, en het is waarschijnlijk voor den ontwerper, afgescheiden van alle andere overwegingen, een gelukkige wending geweest, dat dit relief niet werd uitgevoerd.

Van een geheel ander karakter, in opzet reeds Oostersch, is het veelbesproken werk van Maclaine Pont. Deze architect was voorzichtiger in de beperking van den Oosterschen kunstvorm. Want alleen het dak der beide vleugelgebouwen vertoont eenige toenadering tot de huizen in de Minangkabau. Toch voelt men zelfs deze eigenschap en vooral de toepassing der beide punten op de nok, als een zwakheid. Zou dit niet zijn, omdat deze aan de huizen zelf een reële beteekenis hebben en daarom hier zich als iets onwezenlijks voordoen? Maar dat is dan ook het eenige. Want overigens is er geen enkele concessie gedaan aan het kunstelement ten koste van het constructieve. En dit op een prachtige wijze. Want de dominante groepeerings der beide grandiose hallen van teeken- en materialenzaal, als vleugelgebouwen van het lagere, open peristiel, is een meesterstuk van architecturaal effect.

Er is een noodlottige overeenkomst tusschen de voltooiing van het

gouvernementsgebouw en dat der hoogeschool. Want Gerber zoo-
wel als Maclaine Pont werd belet die zelf te leiden.

Noodlottig vooral voor het eerste, als de helft van een monumen-
taal aangelegde symmetrische pleinbebouwing. Men kent het tragi-
sche van een dergelijk verloop.

Maar ook de prachtige opzet der T. H. S., een complex van verschil-
lende hoven naar een algemeen Javaansch motief, werd verstoord.
Onder bezuinigingsdruk is nu, tevreden maar niet voldaan, een ander
met den uitbouw bezig, terwijl Maclaine Pont een zeer geslaagde
proeve heeft gegeven en nog verder zou hebben gegeven van een
Indo-Europeeschen stijl, zelfs van een typeerend Javaansch karakter.

Men zou Bandoeng overigens de stad van 'Schoemaker' kunnen
noemen naar den bouwmeester van een serie openbare gebouwen,
waarvan de belangrijkste zijn de societeit Concordia, het gebouw van
den legercommandant en van de jaarbeurs.

Hoewel, met prijzenswaardige zelfbeperking, hun effect uitsluitend
is gezocht in de ruimtelijke verhoudingen, zouden deze gebouwen ook
in het Westen op hun plaats zijn. Want de kalakop boven den ingang
der societeit Concordia beschouw ik, vooral naar het ook door Schoe-
maker zelf ontwikkelde standpunt, als een 'slip of the pencil'. Hun ar-
chitectuur heeft echter iets koels, iets theoretisch verstandelijks, dat
nog door de strakke behandeling der helwitte muren wordt versterkt.
Het karakter tart, zelfs voor een Westersche waardeering, elke kri-
tiek, maar ontroert niet.

Het uiterste in deze richting is wel de katholieke kerk, waarvan ik
mij niet meer herinner of Schoemaker ook daarvan de schepper is.

Er is een volledig gothisch program van spitsboog, venster, steun-
beer en fioel, maar (juist daarom) zonder afstraling van eenige ge-
voelswarmte. Daarin moet zij het afleggen tegen het onaanzienlijkste
dorpskerkje uit oude tijden.

Bandoeng heeft ook een gebouw van Snyff en Nieman, dat der 'Nill
mij.', waarin iets meer leeft van het mysterieuse, de eigenschap, die nu
eenmaal het kunstwerk verraadt.

Ik zei reeds, dat Bandoeng op weg is een belangrijke stad te worden,
misschien wel, omdat ze geen traditie heeft. Want juist daarom kan ze
zich gemakkelijk in modernen geest ontwikkelen, waartoe ook de lig-
ging meewerkt. De ruime hoogvlakte stelt immers geen enkele beper-
king in horizontale richting, de voorwaarde tot ontwikkeling van het
moderne 'ideale stadsplan'.

In elk geval laat zich dit met inzicht, bekwaamheid en doorzettings-

18. WEG NAAR MALABAR

NAAR DE HOOGVLAKTE

wil benaderen. Het absolute bestaat eenmaal niet, en is ten slotte ook niet noodig. Moge in het belang van Bandoeng, het gemeentebestuur over deze drie factoren beschikken.

De dag eindigde met herinneringen van jaren geleden. Want na de voordracht in de Kunstkring ontmoette ik in gezellig samenzijn oud-leerlingen van Quellinusschool, normaalschool en andere scholen, die thans probeerden ook het Oosten van het begrip en van de kennis der kunst (kunst komt immers van kunnen) te doordringen.

28 APRIL

Vandaag bracht gastheer Bosscha mij naar zijn theeplantage tegen de hellingen van den Malabar. Een rit door de zonnige vlakte, daarna stijgende in het gebergte, langs allerlei aardige kampongs, naar de hoogvlakte, waar tusschen de groene deken der theetuinen, wijd gespreid over berg en dal, een park is 'uitgespaard' met het woonhuis van den grooten planter.

In de eetzaal brandde de kachel; want het klimaat op 1500 M. hoogte

vereischt zoo nu en dan een extra verwarming. Daardoor kon ik ook weer eens op Westersche wijze slapen. Want bij de altijd weer opkomende ontstemming over ons klimaat en het verlangen naar warmte, zelfs naar een Oostersche, blijft toch het genot van den slaap onder laken en wollen deken, dieper dan zonder dek onder een klamboe.

Hoezeer genoot ik die dagen van het Javaansche landschap, waarbij zich onwillekeurig een vergelijking opdringt met het Europeesche, als minder eentonig. En dit in den werkelijken zin van het woord. Want de broeierige atmosfeer der tropen verbindt de kleuren van het nabije met die van het verre. Zij laat het oerbosch op den voorgrond zich huwen met de kraterhellingen aan den horizon, terwijl de koelere atmosfeer van het Westen alle kleuren scherper tegen elkaar zet. Want deze stelt de massa van het dichtbij ravijn scherp tegen die op een verder plan. Zij brengt de kantige berghelling naar voren, en doet de daarnaast liggende wijken.

Daarom ruil ik den eeuw'gen zomer niet
Voor d' overgang van winter naar de lente,
Die elke bloem ontlokt aan hare tente,
En met het groen verwekt het vogellied.
Haar teed're komst doortrilt heel 't lijflijke,
Dat zich verzwelgt in 't onbeschrijflijke.

Toch blijft de poging tot verschil in schoonheidsbepaling vergeefs. Het genot der waardeering blijft hetzelfde. Het is en blijft de heerschappij van de plant, die het landschap der tropen 'één-tooniger' maakt dan dat van het Westen. Maar haar overweldigende groei doet de tegenstellingen vervagen. Bovendien laat de groene kleur geen enkele andere toe, al speurt men daardoor heen de roestkleur van het gesteente. Maar daartegenover staat de grootschheid van dien groei. Ik liep voor het eerst door een oerbosch langs een pad, dat tegen de helling van een ravijn in de bladerenmassa was uitgehakt. Van de stammenstatigheid en takkenwarreling in een Westersch bosch was niets te zien. Maar de zonneschittering op en tusschen de geweldige bladerenmassa gaf de nog nooit zoo sterk beleefde verrukking van de majesteit der natuur. En de avondwandelingen door de theetuinen gaf de ontroering van het andere, van de golvende groene wijde, waar-tusschen de scherpkleurige gestalten van plukkers en pluksters zich bewogen.

Eerst toen ontdekte ik aan een enkelen hoogen boom, dat de theeplant oorspronkelijk geen struik is. Maar de cultuur verkreeg een geu-

19. OOST-JAVA

TEMPEL RUÏNE

riger kwaliteit van het lager staande blad, en bovendien een gunstiger oeconomisch resultaat door de grootere gemakkelijheid van pluk van een lage struik dan van een hoogen boom. Als herinnering aan lang vervlogen tijden bleef die enkele theeboom als studieobject bewaard.

4 MEI

Ik was op 30 April weer naar de vlakte getuft, langs bevlagde kampongs ter eere van den verjaardag van Prinses Juliana.

Achter dergelijke manifestaties op 'nationale feestdagen' staat een zekere drang, ter wille van 'het prestige'. Bij het zien van de 'driekleur-tjes', tusschen het diepe groen der boomen en het vale geel der bamboehutten langs den statigen heerweg, rees plotseling weer de verbazing over het onbegrijpelijke, dat een natuurgebied, hetwelk buiten alle verhouding staat tot het moederland, aan datzelfde land toebehoort. Want men vraagt zich onwillekeurig af hoe het mogelijk is, dat 'men' ons dat bezit nog gunt. Zal Nederland het behouden totdat, krachtens een vulkanische vrijheidsbeweging, waarvan de haard waarschijnlijk in Engelsch Indië smeult, het geheele Oosten zich van het Westen gaat 'losmaken'? Of zal het, vóórdat alle koloniale rijken in vlam worden gezet, eerst nog tot het bittere einde daarom moeten vechten tegen een andere imperialistische macht, die dan, sterker dan wij, meent het beter te kunnen beheeren? Noch over het beginsel van koloniseeren, noch over de wijze van ons Indisch beheer past in dit verband een oordeel. Maar wel meen ik te mogen zeggen, dat wat in het algemeen als 'middel tot bedrijf' door den Ingenieur is tot stand gebracht, tot het allerbeste behoort dan waar ook. Een prachtig weggennet veroorlooft o. a. met de allermooiste vervoermiddelen niet alleen in horizontale, maar ook in verticale richting, de eindpunten in dat groote gebied te bereiken. Daarvan kon ik mij overtuigen door een autorit tot op 2000 Mr. hoogte, langs berghellingen en door oerboschen naar een kraterplateau, waar wij werden ontvangen door den 'boschwachter', die eenzaam maar gelukkig leefde, daar waar nog geen menschen elkaar een vierkante meter grond betwisten. Want 'über allen Gipflen' was de groote rust, van waaruit men in paarschgrauwe diepte, het prachtige land van Java zag wegnevelen. En gisteren had ik met Bosscha een plateau aan den anderen kant van het omringend gebergte der Bandoengsche vlakte bestegen, waarop door den ook natuurwetenschappelijk ontwikkelden theeplanter, de eerste sterrewacht in Indië werd gebouwd.

Dat was op den laatsten verblijfdag in de stad der wetenschap, na-

dat ik op 3 Mei nog een voordracht had gehouden voor de toekomstige ingenieurs der Technische hoogeschool. Aan het daarop volgende professorale diner had ik gelegenheid te bedanken voor de ontvangst in het geestelijk middelpunt van Java. De opdracht tot het maken van een rapport over de restauratie der tempels van Prambanan gaf mij de gelegenheid op de doorreis naar Soerabaja ook de monumenten van Oost Java te bezoeken. Onze geleider was de heer De Haan van den Oudheidkundigen Dienst, dien ik te Modjokerto ontmoette. Het is het land van Madjapahit, de hoofdstad van het oude Madjapahitische rijk, uit de laatste eeuwen van den Javaanschen Hindoe-tijd. Het is het land van het lofdicht 'Nagarakertagama' van Prapantja, de geschiedenis van koning Radjasanagara, den doorluchtigen gebieder, wiens eenmaal prachtige hoofdstad, een centraal gelegen zelf ommuurde koningsburcht in den geest der Kratons, het centrum van Oud-Javaansche cultuur, geheel is verdwenen. Toch schijnt zij, na de verovering door de Mohammedanen, niet door deze te zijn verwoest en zelfs in 1677 nog te worden genoemd. Vandaar dat de stichting der Oudheidkundige Vereeniging 'Madjapahit', als gevolg van de voorloopige studiën van Maclaine Pont tot onderzoek naar de resten dezer stad, bizonderen steun van gouvernement en invloedrijke intellectueelen verdient. Voor het groote belang van dit onderzoek in het algemeen verwijs ik naar het hierboven ontwikkelde over de mogelijkheid eener toekomstige Indo-Europeesche bouwkunst. Want deze vereeniging beoogt de kennis der oude bouwkunst te verspreiden, en vooral onder de Javanen zelve, ten einde het inzicht in hun eigen kunst te wekken, en hen er toe te brengen, het verloren gegane ambacht weer te beoefenen. Want alleen dan zou de Javaan in staat zijn ook zijn eigen woning te bouwen, hetgeen, gegeven de enorme toeneming der bevolking, langzamerhand een gewenschte eisch is geworden.

De plattegrond der oude stad werd reeds zoo goed mogelijk in teekening gebracht, waartoe de beschrijving in het oude lofdicht aanleiding en richting gaf. Enkele bouwresten staan nog overeind, terwijl bij ontgravingen reliefs zijn gevonden, waaruit het karakter harer bouwkunst kon worden ontleend. Historisch is natuurlijk van belang in hoever gebouwen in andere steden van Java, al of niet stammende uit den Madjapahitschen tijd, hetgeen reeds heeft geleid tot de ontdekking van een oude vorstelijke pendopo van bizondere pracht.

Den eersten ochtend werd Tjandi Tikoes bezocht, een oud badhuis, dat van alle bouwresten nog het best is bewaard gebleven, want de vloer is nog duidelijk zichtbaar, waarop de inlander zich, staande, baadt,

door onder de straal uit een daarboven gelegen spuer te gaan staan, of zich met water uit een emmertje te overgieten. Het badhuis is een baksteenbouw, een van de overgangstypen van Oud-Java op Bali, waar deze architectuur haar apotheose beleeft. Want op weg naar Kediri gaat men langs de baksteen ruïne van een zoogenaamde gespleten poort, een bouwwerk, dat ook nog wel in andere gedeelten van het Oosten zal bestaan, maar in het Westen onbekend is. Als doorgang tusschen twee poorthelften, zonder horizontale overdekking, schijnt deze poort te zijn ontstaan alsof een trapvormig opgebouwd monument in het midden werd doorgesneden, en de beide helften daarna uit elkaar werden gezet. De inderdaad vierkant bezaagde dagvlakken zijn een voor Westerlingen niet te begrijpen ongevoeligheid. Toch schijnt deze ook ad hoc te zijn ontdekt; want er bestaan enkele poorten met een op het dagvlak doorlopende profileering, of met een daarop aangebracht, afzonderlijk daarvoor ontworpen, ornament.

9 MEI

Vandaag bezocht ik voor de tweede maal de ruïne van Panataran. Op een weide tusschen dijkvormige wanden ligt het stylobaat van den hoofdtempel, en op eenigen afstand daarvan, met andere overblijfselen een nog nagenoeg geheel compleet klein tempeltje. Dit heeft, hoewel gerestaureerd, toch nog eenigen weerstand kunnen bieden aan de verwoestingen van de Kloet. De stijl dezer monumenten is zelfs van een klassieke schoonheid, die aan de Westersche herinnert, en die ik voor mij hooger stelde dan die der Midden-Javaansche. Want het ornament is meer rythmisch over het muurvlak verdeeld, vlakker gehouden, en fijner van behandeling. De omgeving was van een landelijke bekoring, die ook aan het Westen herinnerde. Daarna werd nog een oude badplaats bezocht, in een heerlijke romantische omgeving. Er was een heuvel en een kerkhof onder vijgeboomen. En onder deze 'heiligen', het door Boeddha uitverkoren exemplaar, in welks schaduw hij zijn overpeinzingen moet hebben gehouden. Vanuit Malang werd 's middags een bezoek gebracht aan Singosari, dat ook in bouwvalligen toestand verkeert.

10 MEI

Wij bezochten de beide belangrijke Tjandis Toempang en Kidal, waarvan de laatste ook een klassiek karakter openbaart. De prachtige ruïne met zijn twee trappen naar het eerste terras, en vandaar tusschen postamenten met een trap naar een tweede, waarop eenmaal het tem-

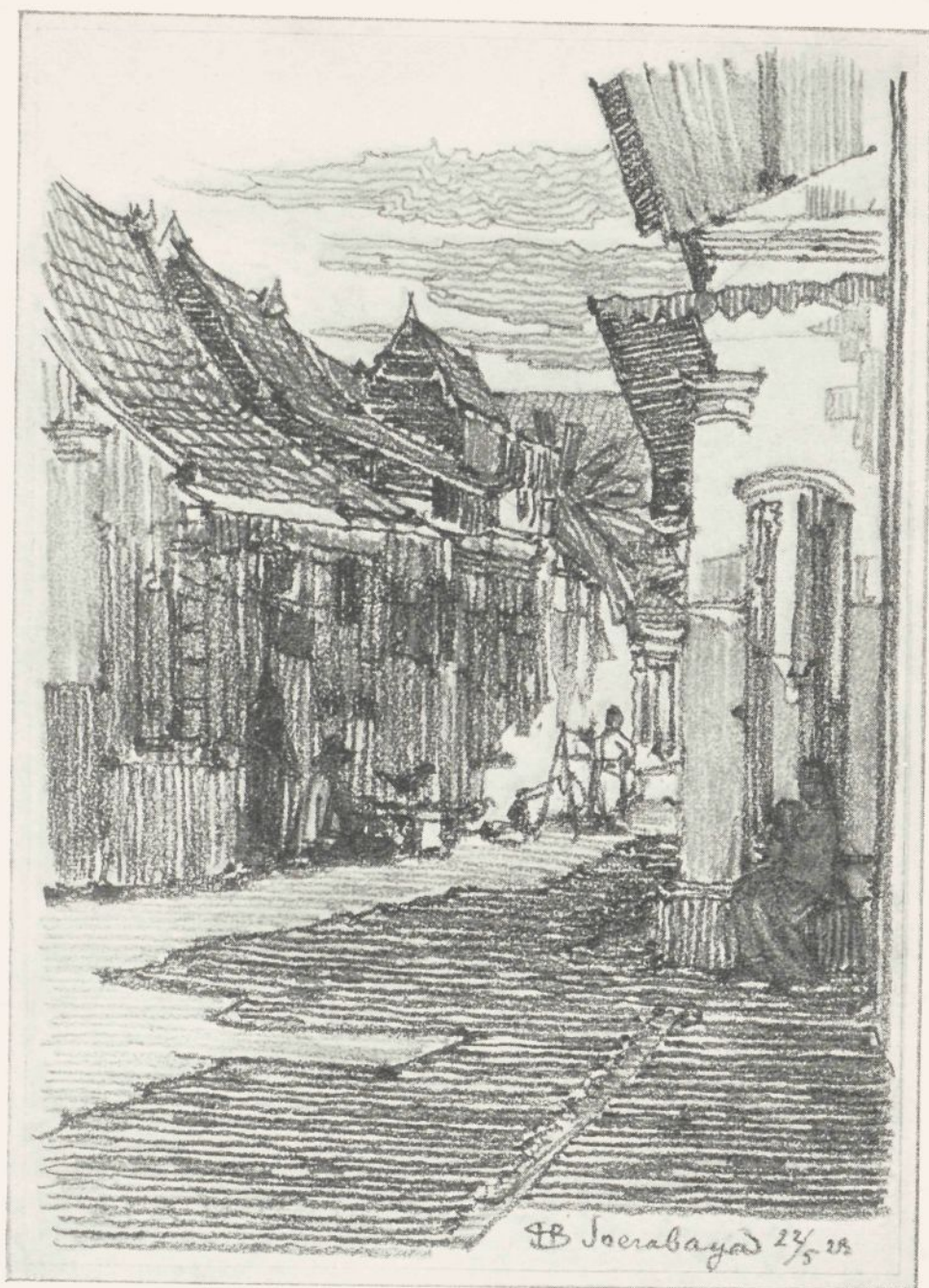
20. RUÏNE VAN PANATARAN

STYLOBAAT

pellichaam stond, zou men zich in Griekenland kunnen verbeelden. Daarentegen is de stijl van het praalgraf Kidal, een prachtstuk van decoratief effect, een volmaakt Hindoe-Javaansch monument. 's Middags reisden wij naar Soerabaja.

15 MEI

Over de indrukken dezer stad kan ik kort zijn. Zij is het Rotterdam van Java, de belangrijkste haven van ons Indisch rijk, met al het gezwog en gesjouw van zulk een situatie. Daarbij ligt de stad op de kentering van het Oosten en het verre Oosten, zoodat alle soorten van bevolking, en dan welke, er zich in hun afzonderlijke wijken hebben gevestigd. De arabische is van al haar collegas in de andere steden de intressantste. Haar hoofdstraat is gericht op een moskee, met een torentje van een allerbekoorlijkst silhouet. Een wandeling door het planlooze centrum, zooals door elk ghetto, is dan ook van een bijzonder picturaal genot, en een gang langs de kali, met de 'opstroom' liggende vorm- en kleurrijke prauwen een verrukking. Het spreekt van zelf,

21. SOERABAJA

ARABISCHE WIJK

22. SOERABAJA

GANG OM CHINEESCHEN TEMPEL

dat juist in die stad de nieuwe tijd belangrijk werk heeft kunnen doen. Door haar snelle ontwikkeling werd een prachtige haven aangelegd, waaraan men nog bezig was en ook een intressant uitbreidingsplan ontworpen, waarvan de bebouwing het kenmerk draagt, dat ook tot daar de nieuwere architectuur kon doordringen. Ik zag o. a. een paar landhuizen zoo goed als de beste in het moederland, met een prachtige vestibule als 'voorgalerij'. Want Soerabaja heeft het niet te benijden voorrecht, ook de warmste stad van Java te zijn. De aardigste herinnering aan dat verblijf behoud ik echter van een rit naar het oude havenstadje Gresik, te vergelijken met een der 'villes mortes' der Zuiderzee. Want vóór 1400 door Chineezers gesticht, werd ook dat plaatsje een bloeiende stad, maar later door de concurrentie teruggedrongen tot een lager plan. De weg er heen, door grasvlakten en langs slooten met knotwilgen, versterkte deze overeenkomst. En tegen de verre heuvelen, een mooie beschaduwde weg, tusschen oude huizen,

23. SOERABAJA

KALI

die Europeesch aandoen, naarboven stijgend en stilhoudend bij een koffiehuis aan den intiemen aloon-aloon, vanwaar door een straat de zee zichtbaar werd met een door mooie prauwen bevolkt haventje, was het zelfs niet al te gewaagd aan Muiderberg te denken.

Maar gaat men niet zoover terug, dan kon men zich verbeelden verdwaaald te zijn in een klein plaatsje ergens aan de oude Europeesche wereldzee.

Uit den strijd om het bestaan, dien zij verloor, heeft deze stad met zoovele harer zustersen, alleen haar schilderachtig eigendom behouden, dat zich in dit geval het innigst openbaart bij de intrede van het oude arabische kerkhof.

Vanwaar die plotselinge aandoening bij het zien der vele kunstig bewerkte akroterien, bekroningen van al die zelf onzichtbare grafstee-
nen, bemost en overbladerd, en verweerd als ze zijn door de eeuwen-
lange wisseling der natuur? Een opwelling, omdat de aanschouwing

24. BALI, SINGARADJA

INGANG DESA

van zulk een historisch monument aangrijpender is dan welk ander ook, die zich zelfs onbedwingbaar schijnt te doen gevoelen, onafhankelijk van aard en bedoeling, vanaf de primitieve urn, ja zelfs vanaf het uit twee houtjes getimmerde kruis in het veld, tot aan het meest verheven praalgraf.

Dus ook ver van de Westersche wereld dezelfde, nauwelijks meer zichtbare documenten van het leven en sterven der menschen, van hun levensstrijd. In een paar oogenblikken wordt dan het ontzagelijke drama van de geschiedenis der menschheid doorleefd, het collectieve lot van al die ontelbaren, die zelf voor de geschiedenis verantwoordelijk zijn en wier leven eerst door den dood, die allen vereenigt, zijn ware beteekenis krijgt. Ik dacht aan Heine, die onder elken grafsteen een wereldgeschiedenis begraven wist.

17 MEI

De boot, die van Soerabaja naar Boecleng vaart, lag 's morgens vroeg,

25. BALI, SINGARADJA

INGANG VAN EEN TEMPEL

bij mooien zonsopgang stil, vóór Banjoewangi, in de straat van Bali. Ik was op weg naar het intressantste der kleine Soendaeilanden, waarvan in den laatsten tijd allerlei sprookjesachtige dingen waren verteld, en hun schoonheid verfilmd. Maar ik zelf stond voor de verrassing van het nieuwe, die te verkiezen is boven een voorafgegane trillend verbeelde inleiding. Daar onze tijd beperkt was, huurden wij een auto, vooral ook omdat er op Bali nog geen publieke verkeersmiddelen zijn. Maar nu 'de rondweg' gereed is, het woord zegt het in al zijn verschrikking, zullen de touring-cars en autobussen wel spoedig den dienst beginnen. En dit beteekent, hoewel verkeers-technisch een 'vreedzame indringing', toch cultureel een vijandelijken inval. En dit noodlot, dat nergens te keeren is, wordt in 't bijzonder voor dat eiland de geestelijke ondergang. Want daar is nog een cultuur en gelukkig nog geen beschaving, waarvan we nu weten, wat dat beteekent. Maar laat ik me zelf niet vooruitloopen.

Op de eerste wandeling, direct na aankomst, van Böe leleng naar Singaradja en omgeving, openbaart zich al dadelijk een bijzondere

architectuur. Niet een van verbluffende grootschheid, maar eerder van het tegendeel, omdat de schaal van al het gebouwde klein is. Zij treft echter door een karakter, dat met geen ander is te vergelijken. Daarom stelt zij den Westerling bij den eersten aanblik teleur, omdat in diens waardeering het grootsche en in de versiering het rustige, min of meer is voorondersteld. Bovendien is deze bouwkunst, zonder eenige ruimteontwikkeling, voor hem nog onbegrijpelijker dan de Hindoe-Javaansche, en de overlading van het ornament te exotisch. Ziedaar mijn eerste indruk van een tempelpoort, waar tegenover de ornamentlooze ruïne van Madjapahit de voorkeur had. Maar geleerd tegenover het 'onbegrijpelijke' niet dadelijk afkeerig te staan, en de kunst te beschouwen als gevolg van een religieuse geestesgesteldheid, besloot ik met mijn oordeel te wachten.

Want bij een rit door het land openbaart zich geleidelijk, dat de levenshouding van het Balineesche volk, die zich in zijn architectuur verwerkelijkt, blijkbaar geen direct gevolg is van de Hindoe-Javaansche, die voor den islam vluchtte. Haar karakter verschilt daarvan teveel. Men denkt eerder aan een directen invloed van Voor-Indië, die dan van Bali op Oost Java oversloeg, waarmee dit eiland al lang vóór den val van Madjapahit verbinding had. In elk geval heeft Bali, evenals Midden Java, zijn cultuur aan de Hindoes te danken, en zijn zoowel de dienst van Çiwa als die van Boeddha er inheemsch.

18 MEI

Van morgen begon de autotocht door het eiland, die ons nog eens het religieuse wezen van alle kunst zou openbaren. Maar nu in haar algemeene verwerkelijking als volkskunst, en bovendien als uiting van een nog levende moraal.

Toch heeft men bij een rondrit het gevoel, dat Java er in den laat Hindoeschen tijd ook zoo moet hebben uitgezien. Er is alleen een verschil in architecturale openbaring, die bij den Hindoe-Javaanschen tempelbouw, met zijn beperkte ruimte voor de godheid, waar het volk buiten bleef, wijst op een kunst voor vorsten met een imperialistischen geest; terwijl de Balineesche met zijn open hoven, waar met den vorst ook het volk toegang had, wijst op een geest van democratie. Vandaar het groote verschil tusschen de bouwkunst van Oost- en Midden-Java, met een tusschenruimte van vijf eeuwen.

Want de Islamitische cultuur heeft geen enkel bouwwerk van eenige beteekenis gesticht, zoodat zelfs de Javaansche pendopo aan de Moskee tot voorbeeld heeft gediend. Vandaar dat de Javaansche Missigit een

Moskeevorm is, die van den vorm uit alle andere Mohammedaansche landen afwijkt. Zij is Hindoeïstisch en tot op dezen tijd bewaard. Hoe dat zij, Midden Java, Oost Java en Bali vertegenwoordigen drie centra van cultuur met een gezamenlijk Hindoeïstisch uitgangspunt, maar met een wederzijdsche bemiddeling van Indonesischen aard. De kunst van Oost Java beteekent geen verval der Hindoe-Javaansche, zooals veelal wordt aangenomen, maar heeft meer het Javaansch eigene. Dit oorspronkelijke karakter leeft nog voort op Bali, tot waar het Mohammedanisme niet doordrong. Vandaar dat dit eiland nog een van de weinige voorbeelden is eener openbaring van eenheid in religie en kunst, van voelen en denken. En wanneer men zich dan in den religieusen geest van het Balineesche volk verdiept, van den alles bestierenden, den alles doordringenden, in verband met de natuur, dan gaat men ook de architecturale verwerkelijking daarvan begrijpen. Daarbij put de Baliër, meer nog dan de bewoner van Oost Java, de stof der versiering van zijn gebouwen uit het heir van geesten en demonen. Dit en de grenzenlooze fantasie, de absolute devotie bij den kunstenaar, verklaren de decoratieve architectuur, die zonder dit inzicht ons niet zou ontroeren. Maar daartegenover wordt, met dat inzicht, de bewondering gewekt voor de aesthetische openbaring eener idee der gemeenschap, die ook het Westen vroeger bezat, maar die het nu al sinds een paar eeuwen heeft verloren. Het is uitsluitend de aanschouwing van dat beeld, dat den indruk wekt, op een andere planeet te zijn verplaatst.

De rit door het land langs een reeks van prachtige straatbeelden, langs poortjes en lage muren van leem, ingang en omlijsting der desa's, met terracotta banden versierd, waartusschen, in de kleuren der drie hoofdgoden, roodarde en witte kalkvakken, met zwarte lijnen zijn afgezet. Zij omsluiten ook de geestige dorps aloon-aloon, met den monumentalen klokketoren op den hoek, waar de slag van den beklopten hollestam de vlucht van den tijd verkondigt, en de bewoners oproept tot den gemeenschapsdienst. En op dit plein overschaduwde de monumentale waringin de openbare pendopo voor vergaderingen en feesten, en die, maar primitiever, ofschoon toch in moskee vorm, voor het hanengevecht, de religieuze sport van den Balinees. Want de haan is voor hem des morgens de wekker van de zon, zoowel als desnachts de verkondiger van den dood. Vandaar dat dit dier goed wordt verzorgd, maar ook zijn bloed aan de goden wordt geofferd. Maar door de 'sport' van het gevecht is de vorm van dit offer magisch ontaard.

De grootste bekoring gaat echter uit van de tempels, die, hoewel traditioneel Oost West gericht, toch geen vaste ligging hebben. Het

is alsof de Balinees altijd het kosmische kruispunt der beide hoofdwe-
gen, hetgeen ook in het dorpsplan wordt toegepast, is blijven vreezen
en daarom het kruispunt van elke ombouwing vrijhield. Ik zag nu de
reeds van Oost Java bekende gespleten poort in zijn algemeenheid, won-
derwel harmonieerend met de natuurlijke omlijsting van het zware
groen, en een meroe, die pyramidaal in rhythmische verkleining van
een serie dakjes, daarachter oprees.

Dit monument, waarvan de oorspronkelijke vorm uit de Himalaja
districten stamt, en ook reeds als relief op eenige Javaansche Tjandis
o. a. op die van Soerawana voorkomt, is het meest typische, het heilig-
ste van Bali. Het is reeds honderden jaren inheemsch. Want de Naga-
rakertagama vermeldt, dat 'te midden van een plein een toren staat,
verwonderlijk schoon, statig en hoog, gelijk de berg Meroe, het ver-
blijf van Ciwa'. Hieruit blijkt, dat de Meroe een tempel is, de 'Midden-
spil van het heelal', die gewoonlijk van hout, maar als rijkere vorm
ook van steen wordt gebouwd.

De pyramidale opbouw van een oneven aantal zwartbruine dakjes,
van drie tot en met elf, staat op een onderbouw, oorspronkelijk een
schildpad als drager der wereld, met de slang als het eeuwige leven;
maar ook somtijds in het water, als symbool van de wereldzee. Ten
slotte blijkt uit den tempelaanleg, een samenstel van open ruimten,
waarin de eigenlijke godenhuisen de altaren zijn, dat de eeredienst, zoo-
als bij de oude Germanen, onder Gods vrijen hemel plaats heeft. Er
blijkt dus wel hoezeer de Balineesche tempel uit de innige samen-
stelling van ritueele gegevens is opgebouwd, terwijl ook voor den
woningbouw, eveneens een omwallingsarchitectuur, dergelijke voor-
schriften bestaan. Het bouwen, als een aaneenschakeling van magische
en animistische gebruiken, zooals in elk tijdperk van cultuur, is dus
op Bali nog een maatschappelijk gewijde handeling bij uitnemendheid.
Dat is het wat de reiziger als bij intuïtie, als openbaring der schoone
drievuldigheid en daarom als een wonder van schoonheid beleeft.

Want deze kunst is het werk van een prachtig volk, dat haar heeft
weten te harmonieeren met de weergalooze schoonheid der natuur.
Door die nog levende traditioneele kunst hebben dan ook, noch on-
derlinge oorlogen, noch expedities door het moederland, noch aard-
bevingen of vulkanische uitbarstingen, blijvende verwoestingen kun-
nen aanrichten. Want al het vergane kan met hetzelfde talent en in
denzelfden geest worden hersteld. Zelfs zonder eenig vooraf ontwor-
pen plan worden gespleten, zoowel als dichte poorten, meroes, zoowel
als offerhuisjes, godenzetels, zoowel als heilige kastjes, niet door archi-

26. BALI, GELGEL
122

TEMPELHOF

tecten, beeldhouwers of schilders weer opgebouwd, want dat zijn kunstenaars der 'beschaving', maar door leden van verschillende gilden in 'onderling overleg'. Dat wil niet zeggen, dat deze bouwers geen teekening begrijpen. De architect Moojen, die over de bouwkunst van Bali een mooi boek heeft geschreven, waaraan ik voor deze beschrijving een en ander heb ontleend, vertelde mij, dat dat begrip er wel degelijk is. Want toen hij eens vroeg naar een opbouwingsplan van een poort, zooals 'hij' dat zou doen, kreeg hij al spoedig een uit het hoofd geteekende, projectivisch juiste, teekening. Evenals de vrouwen de prachtig gestyleerde ornamenten vanuit de verbeelding batikken en ikatten, zoo bouwen de mannen de prachtige woningen van godheid en vorst. Het bouwwerk wordt natuurlijk ook niet op Europeesche wijze aangenomen. Door de eigenaars van een tempelgrond wordt met het bouw-gilde, dat door hen gedurende den bouw-tijd met voedsel en geld wordt onderhouden, over de oplevering een overeenkomst aangegaan. Dan wachten zij tot het werk klaar is, zonder zich in dien tusschentijd daarmee te bemoeien, hetgeen voor den Europeeschen bouwmeester klinkt als een inzicht uit een onbekende wereld.

Op Bali bestaat dus nog een kunst, die leeft in hoofd en hart, hetgeen wel heel duidelijk bij een tempelbezoek naar voren kwam. Want toen wij een steenen meroe bewonderden, en dit monument, volgens Europeesch inzicht, voor oud verklaarden, hetgeen voorloopig niet pleit voor de waardeering der moderne kunst ad hoc, vertelde onze leider, dat dit eerst onlangs werd voltooid en dat, wanneer wij den maker wenschten te spreken, hij dezen zou roepen. En toen kwam, bij een wenk, uit een bezige groep ons natuurlijk geen officieele 'beeldhouwer' tegemoet, maar een uit de vele steenhouwers, die met de gewone Inlandsche bedeesdheid en bovendien eenigszins verbaasd over onze bewondering, ternauwernood durfde zeggen, dat hij van dat monument de schepper was.

19 MEI

Ik had dit alles reeds ervaren, na onzen uittocht uit Singaradja naar Mondoek, hoog in het gebergte, dat Noord- van Zuid-Bali scheidt. De Pasangrahan geeft het uitzicht over de noordelijke hellingen tot aan zee, verrukkelijk van kleur bij zonsop- en ondergang. En 's morgens daalden wij naar de vlakte van Zuid-Bali, naar de hoofdplaats, den Pasar, het centrum der Balische cultuur. Deze tocht geeft een onbeschrijfelijk genot, dat geest en blik voortdurend gevangen houdt. Want men gaat door een heerlijk doorbouwd en gestyleerd landschap,

27. BALI, DE PASAR

DESA

bevolkt door schoon belichaamde menschen, die zware lasten op hoofd of schouder balanceeren, en met een statigen rhythmischen gang zich bewegen. De klassieke vormen van het naakt blijven, juist door hun natuurlijke openbaring, van een volstrekte kuisheid. Vandaar dat de Oosterling ook nooit in het openbaar een vrouw met begeerigen blik zal aankijken of vervolgen. Want het genot der wellust wordt, evenals elk ander, veeleer geprikkeld door de verbeelding dan door de werkelijkheid. En weer gaat de rit langs den breeden heirweg met de lage desamuurtjes, en de aardige poortjes, waarboven het zadel en gewelfvormig daksilhouet van woning en schuur uitrijst.

De bedekking met sirappen, bamboe en eigen gemaakte pannen, met de fraai geboetseerde nokversiering, vormen een volmaakt geheel. En plotseling, met een rechthoekigen draai van den weg, langs een monumentale balustrade, wordt de volgende aloon-aloon bereikt. Daar staat de grootsche waringin als een gestolde fontein met den gebundel-

den stam op een basement, dat, in heilige vereering, afzonderlijk is ommuurd. En daar staat ook de pendopo met het dakvlak van bamboeribben, dat altijd weer verbaast door de pracht van het decoratief effect. En iets verder de tempelpoort, die vanuit de verte gezien, zelfs Hollandsch aandoet. Want ook de bouwstijl op Bali vertoont een afwisseling van bak- en bergsteen, laagsgewijs bewerkt, en ook het ornament beperkt zich tot deze laatste, die in bruten staat wordt ingezet en eerst later gehakt. Want op Bali geldt nog de tekst: 'in den aanvang was de Bouwmeester'. Ten slotte wordt de gesloten poort ook door een trapjesgevel bekroond.

Toch zou het moeielijk vallen, vooral in verband met den tijd van ontstaan, aan een wederzijdsche beïnvloeding te denken. Bovendien kunnen, bij gelijke voorwaarden, bijzonderheden van stijl zich onafhankelijk van elkaar ontwikkelen. Maar als een afwijkende eigenaardigheid wordt naast dat in bergsteen, ook een ornament van baksteen toegepast. Dat herinnert aan Kota-Gedeh en ook onwillekeurig aan de moderne Amsterdammers.

We gaan met een paar trappen een tempelpoort binnen. Deze is of gespleten of met de karakteristieke houten lateibalkjes gesloten, waarachter meestal een muurtje is gebouwd ter bescherming van den hof, en op dezelfde wijze gaan wij naar een tweeden en derden tot aan het heilige der heiligen, waar men plotseling een fantastische warreling van allerlei gebouwtjes aanschouwt, die zonder eenig harmonisch verband zijn geplaatst. Het zijn meroes, de eigenlijke tempels, godenzetels pyramidaal opgeheven, waarin de godheid bij samenkomsten als aanwezig wordt verondersteld, offerhuisjes, afsluitbaar zoowel als open, van allerlei afmetingen, vorm en materiaal, waardoor en waarin het offer wordt gebracht en bewaard. De monumentaalste zijn meesterstukken van plastische en coloristische versieringskunst. Men bestijgt ze langs het steenen basement tot voor de deurtjes van het geheimzinnige huisje, die de ruimte gesloten houden waarin het offer wordt bewaard. Aantal en soort getuigen van de offervaardigheid der eigenaars. Toch wordt die wonderlijk fraaie tentoonstelling onder palmen en tamarinden eenigszins verstoord door de wijze, waarop het onderstel van al die monumentjes is geïncrusteerd met Chineesche bordjes van porcelein en aardewerk. Want deze wansmaak is bezwaarlijk overeen te brengen met het kunstgevoel, dat zich overal openbaart. Zij is daarom alleen verklaarbaar uit de magische afwerende kracht, die aan het ceramische product, dat reeds sedert eeuwen uit China werd ingevoerd, wordt toegekend. Stam niet de geheele Oostersche kunst uit

28. BALI-KLOENKOENG

INGANG TEMPEL BIJ HET VROEGERE PALEIS

dat geheimzinnige land? De toepassing dezer geïncrusteerde bouw-
wijze, die reeds lang in China bestond is echter oorspronkelijk veel
bescheidener geweest, waardoor het aesthetisch effect niet werd ge-
mist. Maar na veel breuk en ontvreemding (niet door Baliërs) werden
de oorspronkelijke bordjes geleidelijk vervangen en aangevuld door
de ordinaire waren uit de Westersche bazars. Vandaar dat nu de firma
Regout en haar collegas de leveranciers zijn geworden van de tem-
pelversieringen op Bali. En dat is wel erg, al treft a priori deze firmas
geen schuld. Maar achteraf beschouwd blijft dit verstorende geval
ondergeschikt. Want telkens als ik mij het verblijf op Bali terugver-
beeld, zijn de bordjes vergeten, en denk ik alleen aan den stillen zon-
nigen hof, waar een meisje in innige devotie knielde en met opgeheven
handen der godheid een bloemoffer bracht.

Een van de heerlijkste herinneringen heb ik aan Kloenkeeng, dicht
bij de Zuidkust, het belangrijkste centrum van kunst en cultuur. Daar

was ook eenmaal een paleis, waarvan de thans nog overgebleven gedeelten getuigen van een grootschen aanleg, en de versierende kunst het allerprachtigste heeft geopenbaard. Als bijzonderheid dient vermeld, dat op de trapgevels der poorten Hollandsche kooplieden zijn gezeten, die met hun lange jassen, hooge hoeden en zwaar gebaarde gezichten zelfs aan caricaturen doen denken. En de 'geldtellende' handbeweging versterkt dezen indruk. Het is ongetwijfeld, gegeven de hooge hoed, later werk van Baliërs, die de beelden daar vermoedelijk als 'afwerende geesten' hebben geplaatst. Bovendien is de baard voor den inlander een angstverwekkend object, zoodat het bezoek van een Europeaan, et pour cause, voor hem toch al een 'bezoeking', daarom niet aantrekkelijker werd. Verdient het Hollandsche gouvernement nu geen pluimpje voor de groote verdraagzaamheid, waarmee ze dit document van 'historisch materialisme' ongemoeid laat?

Een juweeltje van architectuur is de raadzaal, met verwantschap aan het religieuze offerhuis. Op een vierkanten massieven onderbouw met statige trap is een pendopo gebouwd op houten stijlen met gebeeldhouwde steenen voeten, en overhuifd met een tentvormig dak met atap gedekt, terwijl de bamboesparren traditioneel straalsgewijs zijn geplaatst. Het effect dezer toch reeds bijzonder fraaie constructie, wordt nog verhoogd door het vele goud en den rijkdom der felle kleuren. Bovendien is aan den onderkant der dakvlakken een fries geschilderd in Javaanschen stijl, met voorstellingen uit de rechtspraak. Want het is zelfs gewoonte niet alleen dakconstructies met geschilderde doeken te bekleeden, maar ook de dragende stijlen, die dan met een vlechtwerk worden omwonden. In zulke dingen komt het eigenlijke talent van den Javaan als sierkunstenaar naar voren, terwijl dat van den Hindoe meer den beeldhouwer kenmerkt.

Vergulden zetels voor de rechters, natuurlijk van Europeesch maaksel, meubileeren de ruimte. Het gebouw zal vroeger wel bekroond zijn geweest met het Oostersche baldakijnmotief van den pajong, de traditioneele beëindigingsvorm, die langzamerhand overal is verdwenen. Ook de Boroboedoer schijnt op deze wijze bekroond te zijn geweest. Daarvoor zijn echter fraai gestyleerde, aan vruchten ontleende, motieven van terracotta in de plaats gekomen. Ook de prachtig gesneden houten stijlen zijn later door steenen vervangen, omdat het klapperboomhout spoedig veroudert. Het meest karakteristieke motief van deze merkwaardige kunst, niet grootsch, maar innig, van een volk, dat in zijn taal geen woord voor kunst heeft, is wel het orna-

29. BALI

KLOKKETOREN OP DEN HOEK VAN EEN DESA

ment dat in den bergsteen wordt gehakt. Het is bladvormig, vermoedelijk aan den palm ontleend, dat in naturalistisch gestyleerde ver uitstekende rosetten, tegen het lijstwerk is aangebracht. Vandaar het ongebondene van den stijl, het niet geheel beheerschte karakter van organisme en kunstvorm. Het voldeed mij ook het meest, maar dat is een persoonlijke waardeering, daar waar uitsluitend een ornament van baksteen werd toegepast. Want eerst dan openbaart zich, aan alle natuurvölker eigen, de geraffineerde behandeling van het materiaal. Men vraagt zich zelfs met eenige verwondering af, hoe de Baliër tot die uiterst barokke stijlbehandeling is gekomen. Want een zoo volslagen overheersching van den kunstvorm over het organisme heeft in het algemeen in de Balineesche kunst de grens der harmonie overschreden. Of heeft men in de frappantste voorbeelden van dat karakter, het einde van dezen stijl te zien?

Het verblijf te Kloenkoeng werd den laatsten dag verlevendigd door

30. BALI HET HOOGPLATEAU MET TEMPELS EN BEGRAAFPLAATSEN

een wajang wong, in het donker bij flambouwlicht. Het was een kostelijk pittoresk en ook vroolijk geval. Want naast de ernst, ook de humor van een komiek, die door zijn clownachtig optreden de anders zoo ernstige gezichten deed schaterlachen.

Van een grootscher lichteffect, bovendien door de wijding geheiligd, was een tempelfeest. Het was een toeval dat wij er op een avond voorbij kwamen en getuigen konden zijn van de wijze, waarop collectief het offer werd gebracht. Maar tot mijn spijt was ons de nog fantastischer ceremonie eener lijkverbranding, de Balineesche bij uitnemendheid, niet gegund. Want het schouwspel der overbrenging van het lijk in den magistralen toren, op zich zelf een meesterstuk van versieringskunst, naar de plaats waar het, in diergestalte gehuld, zal worden verbrand, is natuurlijk in anderen zin overweldigend. Ook dat schijnt een offerfeest te zijn.

26 MEI

Den interessantsten tocht maakten wij gisteren naar het tempelcomplex van Besaki, hoog in het gebergte. Voor het eerst maakte ik kennis met den draagstoel, de tandoe, die voor alle zekerheid werd meegenomen. Maar laat ik dadelijk zeggen, niet tot mijn genoegen. Want afgescheiden van het nog sterkere heerscher- tegenover slaaf-gevoel, dan bij het gebruik van de rickshaw, omdat bij de tandoe twee ploegen van vier mensen worden gebruikt, om één persoon langs stijle bergpaden op en af te sjouwen, is de beweging, vooral bij een dalenden huppelgang te stootend om aangenaam te zijn. Ik verkoos dan ook naast het leege voertuig, in beproefden voetgang, den bergtocht te maken. Na twee uur stijgen, dus waarlijk niet lang, met een halte bij de rotsgraven van een vroeger klooster, bereikten wij het tempelplateau vóór den ingang. Het was de laatste halte bij de woning van den priester, die ons zijn geleide aanbod en na het tempelbezoek het middagmaal zou voorzetten.

De aanblik was verrassend, een reeks terrassen door een groot aantal meroes te zien bekroond, die oprezen uit de vele hoven, die tegen de berghelling zijn gelegen. En een heerlijke voldoening, na de bestijging van de hooge ingangstrap, zich door een prachtig landschap te zien omgeven. Toen begreep ik, wandelende door deze architecturale natuur, de keuze van deze ligging als een oord van rust en wijding. Ik dacht even aan een mogelijk geluk van levensmoeheid om dan daar te blijven wonen.

In den laten middag daalden wij, waarmee onze tocht op Bali een einde nam. Want vandaag begon de terugweg over Bangli langs het kratermeer van Batoer, naar Kintamani. Op dat hoogtepunt van den 'rondweg' schouwt men over het grandiose diepe watervlak, waarachter de berg oprijst, die nog niet lang geleden van zich had doen 'hooren' en spreken. Want onder aan diens voet gebeurde het religieuze wonder, dat de lavastroom, die op zijn weg alles had verwoest, bij de nadering van een desa, plotseling door de tempelpoort werd gestuit. Dat was het bewijs van de oneindige goedheid der goden.

Er werd in de pasangrahan gerijsttafeld, weer ingestegen en langs de berghellingen van Noord-Bali gedaald, door Kampongs en door kleine stadjes, waar nog gelegenheid was een zeer kunstig bewerkt, alleraardigst badhuis te zien. En 's avonds waren we teruggekeerd tot het uitgangspunt, het hotel van Singaradja, waar ons nog een afscheidsbezoek werd gebracht door de algemeen bekende Fatima, de vrouw met het romantisch verleden. Want zij ontging het noodlot, met haar gestorven echtgenoot te worden verbrand, door te vluchten naar een

bevriende mohammedaansche kampong, en er een spoedhuwelijk te sluiten. Bij dat afscheid werd nu bij ons een zekere koopkracht verondersteld, ten einde haar zoo mogelijk van eenige gebatikte of gekatte shawls of doeken te ontdoen, een bedrijf, waarmee ze sedert den dood van haar mohammedaanschen gemaal, tracht in haar levensonderhoud te voorzien. En dit schijnt, dank zij het intressant verleden, best te lukken.

27 MEI

Ik sta 's morgens vroeg aan boord van de boot, die ons weer naar Soerabaja terugbrengt. Zij zet zich in beweging en de bergmassa van het prachtige eiland deint weg. Na een half uur was nog ternauwernood het fijngetinte bergvlak zichtbaar, waarvan het gekartelde silhouet aan den horizon oprees. Zelden is mij het afscheid van een land, dat ik nooit zal weerzien, zoo zwaar gevallen. Want er zijn niet veel streken meer op onze aarde, waar de schoonheid zich nog zoo vlekkeloos openbaart. Temidden van een paradijs leeft een prachtig menschenras, nog volgens een maatschappelijk religieuze geesteshouding; levenshouding en levensmoraal zijn er een. En daar elke religieuze moraal ten slotte eenzelfde zedelijke strekking heeft, neem ik aan, wat ik heb hooren vertellen, dat diefstal op Bali tot de zeldzaamheden behoort. In elk geval kent de Balier niet de Westersche meening, dat 'wie eens steelt altijd een dief is'. Past dan den Westerlingen bij hun maatschappelijke levenshouding niet wat meer bescheidenheid? Hetgeen natuurlijk weer niet zeggen wil, dat alle Baliërs engelen zijn. Maar er is in dat land nog cultuur en nog geen beschaving. Doch weeden Balier, die daarmee kennis maakt.

Daar waar natuur zich weeldrigst openbaart
Door tropen zon; de kleur van het smaragd
Der kleuren kleur. Waar flora's staatge pracht
Al-eenig heerscht, de Westerling er staart
Verbaasd in 't rond; daar ligt een eiland, zacht
Van levensstijl; waar, met natuur gepaard
De mensch er woont. Het werd de vruchtbre haard
Van een cultuur met ongebroken kracht.

Een droom, te zijn in deze maatschappij,
Van wezens schoon, gedaald van andre wereld;
Waar tempels staan, waringinloof bepereld,
En der ommuurde desa's lange rij.

29 MEI

Ik heb dezen nacht, na de terugreis over Soerabaja en Djocja, te Wonosobo gelogeerd, in een hotel, waarvan ligging en omgeving aan een Zwitsersche herinnerde. Ik kon niet vermoeden, dat een paar jaar later door die streek een verwoestende aardbeving zou gaan en het hotel zou instorten.

Een paar minuten verder staan koelies klaar met paarden en tandoes, al naar persoonlijke voorkeur, ter beklimming van het Diëngplateau, met de historische bouwvallen van de eerste nederzetting der Hindoes op Midden-Java. Ik verkoos voorloopig mij niet te laten dragen, maar nam voor alle zekerheid een tandoe mee, omdat de voetganger vier uur noodig heeft. De weg, hoewel gemakkelijk begaanbaar, draagt de sporen van een veelvuldig gebruik. De tocht door dit landschap deed mij aan een Zwitsersche bergbeklimming denken.

Ongeveer halfweg is een gezellige rustplaats, gehouden door een Diëngbewoner, die behalve land- ook oudheidkenner is. Hij gaf zijn zoon mee met een paard, dat ik eventueel zou kunnen bestijgen. Het verrassende gedeelte van den weg is een smalle stijle trap, over een ravijn. Daar moeten zelfs de tandoereizigers uitstappen, en te voet gaan. Voor verandering bestee ik na de trap, het kleine Javaansche paard, waarvan de berijding echter niet zoo uitrustend was, als ik verwachtte. Ten slotte bereikte ik te voet de pasangrahan van het Diëngplateau.

De vereenzaamde kampong ligt tegen de vulkanische helling der hoogvlakte, waarop, geheel verlaten, een paar tempeltjes staan. Het zijn de overgeblevene van een reeks tempelgroepen, door breede wegen met elkaar verbonden, en de laatste eerbewijzen aan de Hindoe-Javaansche cultuur.

Want daar stond eenmaal de bij overlevering bekende monnikenstad die, zooals alle Hindoe-Javaansche steden, is verdwenen. Het plan is nog zichtbaar aan de steenen voetingmuurtjes, temidden van een moerasachtige vlakte. Daar staan nu de tempeltjes in al hun zielige kleinheid, door een wreede ontmanteling van elke kans tot een monumentalen indruk beroofd. Bovendien was het voor onze waardeering ook niet gelukkig, ze aan het eind en niet aan het begin te zien van de serie monumenten, waartoe zij behooren. Maar voor een hartstochtelijk archeoloog, die daarmee begint, en ze dan waarschijnlijk in het juiste verband ziet, want er is natuurlijk ook twijfel aan de rangorde, zijn ze van de hoogste waarde. En daarover moet dan het karakter van het ornament beslissen.

De hooge ligging van deze priesterstad, op een der heilige bergen van Java, vermoedelijk een bedevaartsoord, wordt uit religieuze overwegingen verklaard. Ze wordt door de bevolking zelfs in verband gebracht met hooge personen uit de Mahabharata, terwijl een legende de oorzaak der verwoesting van de groote Çiwaitische stad vermeldt.

De maan bestraalde de boomlooze vlakte en de puntige toppen der vulkanen als in een Westerschen winter nacht. Want het was er koud. Prachtig strak stond het gekartelde silhouet van de bergkrans in het klare licht. Maar toen de ochtend kwam was het gauw weer warm, en daalden we langs denzelfden weg naar Wonosobo terug, dat binnen de helft van den klintijd werd bereikt, dank zij het huppeldrafje van de tandoe-dragende koelies.

Na nog een kort oponthoud te Wonosobo werd ik door de auto van Karsten gehaald, bij wien ik gedurende mijn vierdaagsch verblijf te Semarang zou logeeren.

31 MEI

Landschappelijk heeft deze stad de meest bevoorrechte ligging van alle Javaansche steden. Wel ligt de benedenstad nog op een vlakke strook land; maar daarachter verheft zich een rij van heuvelen, die, ook wat de bebouwing betreft, met de benedenstad is saamgegroeid.

Deze ligging, met een verrukkelijk panorama vanaf de heuveltoppen naar zee, en bovendien met een daarbij behoorend stadsplan, dat van een fijn stedenbouwkundig inzicht getuigt, waarborgt Semarang ook de schoonste stad van Java te zullen worden. Want niet alleen dat het uitbreidingsplan, een werk van Plate en Karsten samen, mij, hoewel vluchtig beschouwd, voortreffelijk scheen, bleek ook de architecturale ontwikkeling er groote vorderingen te hebben gemaakt. Want het kantoorgebouw zoowel als het buitenhuis zijn er door goede exemplaren vertegenwoordigd. Van afbeeldingen was mij reeds het administratiegebouw der spoorwegen van Klinkhamer en Ouendag bekend. En bij den rondgang had ik gelegenheid eenige nieuwe volkswijken te bezoeken, een proeve van moderne 'desabouw' door Karsten ontworpen, die met de beste in het moederland is te vergelijken.

Ik zou de stad Semarang de stad van Karsten willen noemen, omdat hij daarop zijn architecturale stempel heeft gedrukt. Dit geeft mij aanleiding ook nog een intressant project voor een volksschouwburg van dezen architect te bespreken. Intressant, omdat het een belangrijke proef blijkt te zijn tot de oplossing van het reeds besproken probleem van een Indo-Europeeschen stijl. Karsten ging natuurlijk van den

31. SEMARANG

OUD JAVAANSCH HUIS

pendopovorm uit en ontwikkelde, in verband met het moderne inzicht betreffende het Westersch tooneel, uit dat gegeven een voortreffelijk plan voor een volksschouwburg. De hoofdzaak was, dat ook de wajang wong daarop moest worden uitgevoerd. Want deze verlangt evenals het nieuwe Westersche tooneel, een 'scene', die in de toeschouwersruimte is vooruitgeschoven, zooals door Poelzig in Berlijn reeds is uitgevoerd. Het spel wordt dan niet meer van één kant, maar van drie kanten, dus meer plastisch, beschouwd.

3 JUNI

Ik ben weer in Batavia terug, de stad die ik had liefgekreken. En als ik nu aan Java terugdenk, dan bemerk ik, dat dat toen reeds ontkiemende gevoel is uitgegroeid, en als een hooggestemde herinnering blijft voortleven.

Van Semarang ging de terugreis over Tegal en Cheribon, welke laat-

ste stad, als draagster eener oude cultuur, de intressantste is. Ik bezocht o. a. een oude Regentenwoning van het klassieke type, in een romantische omgeving, waar de bewoner mij een kleine, maar prachtige verzameling van oud porcelein en aardewerk liet zien. Er is een schilderachtige arabische wijk, en in de onmiddellijke omgeving zijn Chineesche en Mohammedaansche begraafplaatsen tegen berghellingen opgebouwd.

10 JUNI

Gedurende de laatste acht dagen van mijn verblijf op Java bekeek ik weer eens alle dingen der hoofdstad, die ik een paar maanden geleden al in mij had opgenomen. Op reis is niets zoo aangenaam dan nog eens weer te zien, wat men al kent. Maar bovendien voelde ik mij verplicht het beeld der stad zooveel mogelijk te bestudeeren, in verband met de opdracht tot het geven van een advies over het door de gemeente ontworpen uitbreidingsplan, in welk geval de volle aandacht wordt verlangd van datgene, wat a priori werd verzuimd. Zoo overtuigde ik mij opnieuw van het rommelig karakter eener Oostersche stad, waarvan het oude Batavia een klassiek voorbeeld is. Maar daartegenover kreeg ik de zekerheid, dat bij een voortdurende vervorming van het stadsplan, mits goed geleid, en bebouwd door architecten die doordrongen zijn van het begrip voor een totale ontwikkeling in de richting van een Indo-Europeeschen stijl, nog het schoonste van het toekomstige Batavia is te verwachten.

Ik bracht een prettig afscheidsbezoek aan Maclaine Pont, die mij inwijdde in het waarschijnlijke stadsplan van het oude Madjapahit, de verdwenen residentie van Oost Java, waarvan ikzelf door aanschouwing van ruïnes nu iets meer wist. Ik zag mooie teekeningen van de Hindoe-Javaansche tempels, die hem, vooral wat de verlichting der figuren betreft, bijzonder interesseerden. Want hun opstelling in ruimten, die alleen door den ingang, dus van onderen op worden verlicht, is voor de beschouwing de meest ongunstige. Dit gaf hem aanleiding het geheele verlichtingsvraagstuk van ruimten in het algemeen te bestudeeren. Daarbij kreeg ik tal van bijzonderheden te hooren over het bouwkunstig detail. Zoo schreef hij de o. a. ook aan mij opgevallen, geheel willekeurige verspringing der lijstprofielen, niet toe aan een aanvankelijke onbeheerschttheid van den bouwvorm, maar integendeel aan een latere verfijning daarvan. En eindelijk kreeg ik fotos te zien van Oud-Javaansche woninginterieurs, op zijn vele reizen in de binnenlanden verzameld, ter bewijsvoering tegen de twijfelaars aan het nog bestaande materiaal eener oorspronkelijke Javaansche bouwkunst.

14 JUNI

Eergisteren nam ik afscheid van Buitenzorg, waar ik nog een voordracht hield, en van den Gouverneur Generaal, aan wien ik een voorloopig verslag uitbracht over het bezoek aan de Hindoe-Javaansche monumenten. — Ik logeerde bij de familie Stokvis en reed den volgenden morgen met den burgemeester door de stad. Want hij wilde mij het plan van uitbreiding laten zien, dat ook door Karsten was ontworpen. Het is grootsch van opzet, waartoe zich de bergachtige omgeving voortreffelijk leent. En in dat plan verscheen de aardigste proeve van moderne desa bouw, omdat, onder controle van het gemeentebestuur, ter naleving der bouwverordening, daarin de inlander zelf zijn woning heeft kunnen bouwen. Is het niet begrijpelijk dat het aspect van deze wijk eenigszins aan dat onzer volkstuintjes deed denken? Ook werd Karsten in de uitbreiding van den plantentuin betrokken, hetgeen beteren aanleg beloofde dan die van den bestaanden. Ik was dien dag een der gasten 'ten paleize', waardoor ik de gelegenheid had, van uit dat centrum, den heerlijken tuin met de romantische vijvers en het omgevende gebergte in volle pracht te aanschouwen. Dit beteekende een der schoonst gelegene paleizen der wereld te hebben gezien.

17 JUNI

De thuisreis begon aan boord van een boot der K. P. M., die van Batavia op Padang vaart. Want ik zou langs den bekenden weg door Sumatra, Medan bereiken, om te Belawan weer scheep te gaan.

Er is door de reisbureaux, sedert deze reclame maken voor 'Indië' als toeristenland, vooral ook de aandacht gevestigd op een 'Trip through Sumatra', waarmee dan is bedoeld de bovengenoemde route van Medan langs het Tobameer naar Padang. Nu heeft de ervaring geleerd met zulk soort aanbevelingen wat voorzichtig te zijn, omdat deze de indirecte bedoeling hebben, een paar maal s' jaars eenige honderden Amerikanen collectief op die 'bevoorrechte' streken los te laten. En het nog 'ongeschonden' Bali, waarover ik reeds met reden voor eenige beduchtheid sprak, staat zeker op het lijstje voor een volgend bezoek. Nu kan zulk een 'vreedzame' indringing alleen maar met behulp van auto's gebeuren, omdat ook voor den toerist tijd gelijk geld is. Bovendien heeft deze in het algemeen niet de bedoeling de dingen die hij ziet, ook te 'bekijken', welke begrippen elkaars tegendeel plegen te zijn. Die soort gaat alleen erlangs om er te zijn geweest. En evenals Bali voor het toerisme geschikt werd, sedert de voltooiing van den 'rondweg', waarlangs ik zelf was gegaan, is dit nu ook met het

32. PADANG PANDJANG

HUIZEN DER MINANG-KABAUERS

eiland in kwestie het geval. Want nog niet lang geleden kon het 'dwars door Sumatra' worden aangekondigd, langs den weg, die gaat van Padang over Fort de Kock, Kota Nepal, Sibolga, Baligé en Siantar naar Medan, waarvan de beide eindgedeelten ook per spoor kunnen worden afgelegd. Bovendien heeft Sumatra het voordeel dichter te liggen bij het toeristencentrum van het Oosten. Want van Singapore naar Medan is 'but one step'. Vandaar dat deze weg nu reeds veel wordt 'gedaan', terwijl bovendien een vrachtdienst van het gouvernement er geregeld langs gaat.

Toch viel de verleiding licht, zoowel door de reclame als door 'van hooren zeggen', deze zesdaagsche reis te maken, waarvoor vier dagen, als minimum, wordt opgegeven. Want zelfs in dat geval, dus bij een prestatie van 200 Km. per dag, kan men onderweg ook nog wat zien. Bovendien was een landschappelijke teleurstelling tegenover Bali of Java nauwlijks denkbaar, bij het verrukkelijke panorama vanaf den duizendvoudig gewonden weg, die van Sibolga zich opwaarts slingert naar het vulkanische hoogplateau, het heroïsch boomlooze landschap

om het Tobameer. Maar indien wel, dan nog zou deze reis de moeite loonen om de huizen van de bewoners der Bataklanden en der Minangkabau. Want op Java en zelfs op Bali is de eigenlijke inlandsche woning bouwkunstig van geen groote beteekenis, en gaat het inwendige van een kampong niet uit boven het rommelige van een oertoestand. In het kort, daar zijn geen huizen van een zoo sterk uitgesproken type, en van zoo ver gaanden kunstvorm als de bovengenoemde.

De boot naderde de haven van Padang, nadat ik den vorigen dag nog gelegenheid had eenige uren te Benkoelen aan land te gaan. De kust van Sumatra is nog dichter begroeid dan die van Java, zoodat Padangs haven tot vlak voor den ingang schuil gaat achter een groenen bergwand. Men gaat van boord direct naar het station. De trein naar Fort de Kock zal dadelijk vertrekken, de 'trip through Sumatra' is begonnen. Deze stad ligt in het gebergte, zoodat de spoor als tandradbaan, door de prachtige Aneikloof naar boven gaat. Op de hoogte bij Padang Pandjang worden de eerste huizen der Minang-Kabau gezien. Maar de trein gaat verder tot aan Fort de Kock in een landschap, dat zonder den tropischen plantengroei aan Zwitserland zou herinneren.

19 JUNI

Ik maakte vandaag de eerste rit door de stad en omgeving, waarvan Padang Pandjang het doel was. Want die plaats is het middelpunt der karakteristieke architectuur en bezit ook van dat type het rijkste en volkomenste huis.

De huizen der Minang-Kabauers zijn geheel van hout en hebben met de meeste Balineesche en ook Javaansche, het type van paalwoning gemeen. Boven de 'paalruimte', die tot bergplaats dient en daarom bij de rijkere woningen is dichtgetimmerd, ligt over de geheele oppervlakte het woonvertrek, dat door een buitentrapp toegankelijk is. Daarin worden in de lengterichting, aan de vensterlooze zijde, de verschillende slaapvertrekken afgetimmerd, terwijl zich in het dak nog een zolderruimte bevindt. Deze is geen opslagplaats voor rijst, zooals in de Westersche boerenwoning voor het hooi. Maar in overeenstemming met de later daaraan toegevoegde hooimijt, is bij het Minangkabausche huis een rijstschuurtje gebouwd, dat als kleine silo fungeert. En nu, in tegenstelling met de Westersche opvatting, heeft het rijstschuurtje denzelfden stijl als het huis.

Als vorm is het dak wel het meest karakteristieke element, omdat de beide topgevels naar voren hellen, en de nok tusschen de beide scherpe punten diep is uitgehold. Bovendien heeft zich de versiering van het

33. PADANG PANDJANG. MINANGKABAUSCH HUIS MET UITBREIDINGEN
VOOR DE GEHUWDE DOCHTERS, RECHTS EEN RIJSTSCHUURTJE

geheele huis meester gemaakt. Want alle wanden zoowel als stijlen zijn met gesneden, en bovendien in felle kleuren geschilderde, ornamenten bedekt.

In de grootste bewondering heb ik de strafheid van stijl en de felheid van kleur genoten, waarvan in het Westen geen enkel soortgelijk type bestaat. Zelfs het overdadig versierde huis van het Berner-Oberland bereikt dezen rijkdom niet. Daarbij geven allerlei figurale religieuze details, voornamelijk ter afwering van 'booze geesten' aan deze versiering ook een diepere beteekenis. De scherp gehoornde buffelkop, als beeindiging der topgevels, is daarvan het symbool.

In eindelooze verscheidenheid openbaart zich, in een reeks van dorpen, het echte type van een hoog ontwikkelde volkskunst, die met de natuur tot een beeld van kleurenweelde is samengegroeid. Toch wordt die schoonheid bedreigd door denzelfden verwoester als de Javaansche en de Balineesche. Want het gegolfd plaatijzer vervangt ook het zwarte plantaardige dak van het Minangkabausche huis, dat bovendien noodlottig onnatuurlijk wordt, door de eigenaardige gevelpunten. En dit onplezierige effect wordt nog versterkt door hun groote aantal, als gevolg der maatschappelijke instelling van het 'matriarchaat'. Want deze verlangt, dat na haar huwelijk, de dochter met haar gezin in het ouderlijk huis blijft wonen. Om daarvoor de noodige ruimte te winnen wordt dit met een 'gezinstravée' verlengd, zoodat het aantal bij elkaar wonende gezinnen zich afteekent aan den nok van het dak. Vandaar de geleidelijke vermindering in bouwkunstige schoonheid, die bij vergrooting van het huis, oorspronkelijk een verfraaiing beteekende. Het materiaal, dat altijd middel is en nooit doel, kan, om het nog eens te herhalen, daarvoor nooit verantwoordelijk worden gesteld. Dit werd mij nog eens duidelijk bij de aanschouwing van een suikerfabriek bij Tegal. Het geheele massief van plaatijzeren wanden was van een magistraal effect, waarom ik den architect Karsten, als maker, kon benijden. Maar het plaatijzer ter vervanging van sirap op een huis der Minangkabau, beteekent de bouwkunstige vernietiging. Toch is zulk een verwoesting niet te keeren; zoodat ook voor Sumatra de hoop gevestigd blijft op de toepassing van de dubbele dakbedekking, waarover reeds werd gesproken.

Maar ten slotte blijft een dergelijk hulpmiddel in wezen camouflage, dus valsche schijn, een onnatuurlijkheid, die zich altijd wreekt. Vandaar dat het tempo van den geleidelijken ondergang dezer volkskunst wel kan worden vertraagd, maar evenmin, als eertijds in Europa, op den duur worden verhoed. Het komt er, bij deze erkenning, daarom

34. PADANG PANDJANG

RIJSTSCHUUR

slechts op aan, op het inzicht, de waardevolle elementen eener oorspronkelijke kunst zoodanig te vervormen, dat deze het belangrijkste aandeel hebben op de aesthetische vernieuwing, die komen gaat.

Tagore heeft, meen ik, geheel in Spenglers geest, gezegd, dat de cultuur van het Westen is ontstaan uit de sfeer der stad, daarentegen die van het Oosten uit het gevoel van samenhang van den mensch met de natuur. De juistheid van deze uitspraak ondervindt men bij een verblijf in Indië. Want daarvan zet zich als de sterkste indruk vast, het wezen der bevolking; niet zooals deze leeft en zich beweegt in de stad, maar in haar kampongs, op het land en in het bosch. De Westerling beheerscht de natuur, dat ook zijn trots is. De Oosterling wordt door haar beheerscht, ondergaat haar, door een gevoel van onmacht tegenover het geweld harer opbouwende, zoowel als verwoestende krachten. Haar fanatische groei doet een oerbosch ontstaan, waarvan de dichtheid symbool is geworden, zoowel van ondoordringbaarheid als van beschutting. Onzichtbaar verscholen liggen de desa's onder en tusschen de fantastische bladeren van palm en pisang, waarvan een paar voldoende is om een geheel huis te beschutten. Maar ook kan, door de kracht van vulkaan of bandjir, datzelfde oerbosch in een oogenblik worden weggesleurd. Een desabewoner hoort bij zijn vertrek, den toeroep zijner genooten. Elke boom vraagt 'waar gaat gij heen'? en bij zijn terugkomst, het verwelkomend 'zijt gij daar weer'? Zulk een ontroerende groet, van natuurliefde doortrild, zou in de Westersche gevoelsfeer niet kunnen opkomen. Maar verander boom in huis en ge zoudt den groet voor deze hebben vertolkt.

De Oostersche steden, 't zij nog eens herhaald, zijn dan ook geen steden in Westerschen zin, alleen grootere of kleinere kampongs. Zij, die er nu zijn, zijn stichtingen van den koloniseerenden Europeaan, maar zullen, hoe ook uitgebreid, voor het Oosten nooit de beteekenis krijgen als die voor den Westerling in zijn land. Alleen reeds de geringe getalsverhouding van Europeaan tegenover inlander, met een nagevoel altijd tijdelijk verblijf van gene, is daarvoor reeds beslissend.

20 JUNI

Vandaag begint de 800 Km. tocht, over Kota Nepal, Sibolga, Baligé, naar Sianter, vanwaar de trein ons verder naar Medan zou brengen. De weg daalt van Fort de Kock naar de vlakte van Sumatra's westkust, wordt dus landweg, door een beboschte streek, met een gering aantal desas. Toch is het opvallend, hoe 'Europeesch' zulk een weg er hier en daar uitziet. Te Kota Nepal werd gelogeerd, en den dag daarop te Si-

35. BALIGÉ

DORPSSTRAAT

bolga, de haven van de westkust, vanwaar de weg, 'dwars door Sumatra' begint. In een stoutmoedige serpentine, die opnieuw de bewondering eischt voor het werk der ingenieurs, slingert hij naar boven, en doet geleidelijk den horizon rijzen van het vergezicht, over de berghellingen naar den Indischen Oceaan, dat zeker heeft bijgedragen tot den roep, Sumatra als het schoonste land ter wereld te verklaren. En wonderlijk van verrassing is dan de plotselinge overgang aan den rand van het hoogplateau, van het dicht beboschte gebergte naar de kale vlakte, door vulkanische bergtoppen omkranst. Maar ook deze natuur is van een grootsche schoonheid, omdat zij aan het klassieke landschap van Europa herinnert.

In den namiddag bereikten wij Baligé, een belangrijk 'handelscentrum' der Batakkers. Aan den oever liggen de lange smalle prauwen, niet veel meer dan uitgeholde boomstammen, waarmee de marktgan- gers van ver over het meer, met snellen korten slag, aanpagaaien. In de pikante kleurenmengeling der dichtbevolkte pasar overheerscht het indigoblauw, evenals in midden-Java. Er worden mooie gewe- ven

36. BALIGÉ. EEN DER OPEN, STERK VOOROVERHELLENDE VOORGEVELS
DER OP PALEN GEBOUWDE WONINGEN

doeken verkocht, met het traditioneele scherp gepunte patroon. De vrouwen dragen een zilveren oorijzer, dat in een prachtige voluut is uitgedraaid. Maar men is geneigd, al schijnen zij daaraan gewend, haar om die zware 'uittrekkende' last te beklagen.

Deze mensen wonen in nog merkwaardiger huizen dan die der Minang-kabau. De woonruimte ligt geheel in het dak; de beide gevels rusten direct op het roosterwerk der paalruimte en zijn stijl-gepunt. Vooral de voorste heeft een sterke helling en is, tot aan de daarachter gelegen wand der woonruimte bijna geheel open. Daar bevindt zich ook 'de deur', die door een ladder wordt bereikt. De nok is slechts weinig uitgehold. Het meest treft de sterke schaduwwerking der holle voorruimte, door de felgekleurde omlijsting versterkt. Want ook deze huizen zijn besneden en beschilderd, maar in een primitiever stijl dan die der Minang-kabau. Vandaar hun nog aantrekkelijker karakter, geschapen door het oerinstinct, hetgeen de kunst van alle primitieve volken kenmerkt.

Kunst van een volk nauw der natuúr ontwassen
Met stijlgevoel, en Oostersch beeldingrijk,
Dat aan elk ding van zijn bouwkunstig rijk,
Dat kostelijk bezit wist aan te passen.
Een edle paring van structuur en vorm;
Een openbaring van cultuur als norm.

Het was op de zonnige ochtendwandeling in de stille kampong, onder palmboomen, waartusschen de zilveren schitterstreep van het meer zich uitstrekt, dat mij dit gedichtje ontsprong. En dan te bedenken, dat de mensen, waartusschen men zich zoo vreedzaam beweegt, niet lang geleden nog menscheneters waren.

Een langer verblijf dan ons was gegund scheen mij een heerlijkheid toe. Ik benijd de bewoners van Medan, die hun vacantie gaan verluieren in het hotel te Prapat, van waaruit men het geheele land- en waterschap overschouwt.

25 JUNI

Ik ben te Medan gelogeerd bij Dr. Vervoort, wiens vrouw een jeugdvriendin mijner familie is. De auto had ons een der vorige dagen gebracht van Baligé naar Siantar, een 'kurort', dat zich sterk ontwikkelt en waar men in een groot hotel voortreffelijk logeert. Vandaar kan Medan weer per spoor worden bereikt, de stad die door haar meest nabije Westersche ligging ook daarvan het karakter draagt, en boven-

37. BRASTAGI

RAADHUIS

dien om haar 'Sumatra dekblad', door geheel rookend Europa wordt vereerd. Deze paar dagen gaven aan de Indische reis een kostbaar besluit. Want op een daarvan stond een bezoek aan Brastagi op het programma, ook een van die plaatsjes waarheen de Europeaan, die in de laagvlakte woont, bij te groote hitte een toevlucht zoekt. Een aardig landelijk hotel zorgt voor een voortreffelijk en aangenaam verblijf. Vanaf het terras overziet men een heerlijk bergland, terwijl interessante kampongs, als einddoel van een mooie wandeling voor een prettige afwisseling zorgen. Als een der kostbaarste herinneringen bewaar ik het bezoek aan een van deze, die in zijn oorspronkelijken, behalve architecturalen staat, bovendien nog het karakter van een maatschappelijke eenheid openbaart. Want te midden van al de karakteristieke huizen met rijtschuurtjes staat, als een urbanistische bijzonderheid, aan het dorpsplein ook een soort van raadhuis.

Hoewel er een lokaal verschil is tegenover den stijl van de dorpen aan het Tobameer, stemt natuurlijk het algemeene karakter daarmee overeen. Alleraardigst vooral zijn naast de duiventilachtige torentjes,

de figurale versieringen aan dakpunten en op nokken. Want zij wekken de overtuiging dat de kwade geesten ook dadelijk op de vlucht zullen gaan, zooal niet voor de grimmige ossenkoppen, dan toch zeker voor de strijdhaftige ruiters op hun steigerende paarden.

Of ten slotte de beraadslagingen in het monumentale 'stadscentrum' even belangrijk zullen zijn als zijn architectuur zou doen verwachten, valt te betwijfelen. Want terwijl de vrouwen rijst stampen en doeken weven, dat den geheelen dag duurt, spelen de mannen schaak dat nog wat langer duurt. Bord en stukken zijn uiterst primitief; want de ruiten worden in de een of andere vloer ingekrast, en de stukken uit palmstengels en bladen gesneden. Ik heb de schakers ernstig bezig gezien. Want zij schijnen, gegeven ook de lange studietijd, in dat spel het meesterschap te hebben bereikt. Toch heb ik niet gehoord of ze ooit in schaaktournooien 'uitkomen'.

Medan, in zekeren zin de hoofdstad van Sumatra, bevindt zich in een stadium van sterken groei. Daarvan werd ik overtuigd, toen ik op 27 Juni te Belawan aan boord ging en nog eens nadacht over de verschillende plannen van stadsuitbreiding en bebouwing, die ik op het bureau van openbare werken had gezien. En bovendien met voldoening, dat ook daar de nieuwere denkbeelden te dien opzichte ingang vonden.

Te twaalf uur precies, altijd het uur van vertrek, begon de schroef van de 'Prinses Juliana' haar draaiende beweging, hetgeen voor mij het afscheid beteekende van het prachtige land, waarvan ik in het driemaandelijksch verblijf zooveel had gezien en genoten. Toch had ik, zittende in den dekstoel een gevoel van rust, dat de reis zonder eenige moeielijkheid was verlopen, zoowel als van bevrediging naar huis te gaan. En als overgang daarheen een zeereis, om mij dat alles nog eens te herinneren. Maar dat beloofde ook de weemoed te wekken der volstrekte zekerheid, eenmaal thuis zijnde, niet te zullen ontkomen aan een innerlijken drang naar het schoone land, dat ik wel nooit weer zal zien.

Rm D.
31

inh

COLOPHON

DE GEDACHTEN, IN DE VOORAFGAANDE BLADZIJDEN verzameld, werden gedurende de reis in 1923 in den vorm van een dagboek genoteerd en de schrijver vond eerst enkele jaren later gelegenheid zijn manuscript voor de pers gereed te maken. De afbeeldingen zijn verkleinde reproducties, gekozen uit een zestigtal schetsen, die de schrijver, op een enkele uitzondering na, met gekleurd krijt naar de natuur op reis geteekend heeft. Dit boek, waarvan het bandstempel ontworpen is door A. C. Strasser-Berlage, is volgens de aanwijzingen en in opdracht van W. L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij N.V. gezet uit de Grotius-letter corpus 10 van S. H. de Roos en door G. J. Thieme te Nijmegen ter perse gelegd op 21 Februari 1931

h
DEN
orm
kele
reed
n uit
g na,
oek,
lage,
e's

